

B. E. ce Negredilmiştir.

83511

Büyük Harpte *Kafkas Cephesi Hatıraları*

Zivinden Peteriçe

D.No = 599

YAZAN:

AZİZ SAMİH

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	83511
Tas. No:	956.0743 A21-B

ANKARA
Büyük Erkânıharbiye Matbaası
1934

BÜYÜK HARPTE

Kafkas Cephesi Hatıraları

Zivinden Peteriçe

NIÇİN YAZDIM?

Umumî Harbin başladığından itibaren Kafkas Cephesinde muhtelif vazifelerde ve en çok zaman ordu erkânı-harbiyesinde bulunmuştum. Kaymakam Şerif B. seferberlikten Sarıkamış felâketinin sonlarına kadar olan işleri lâ-tif üslûpla yazdığı kitapla milletin gözü önüne koymuştu. Bu kitabı okuduğum vakit bunun nihayetini yazmak hevesi uyandı. Harp ceridelerine girmiş ve girmiyen büsbütün yanlış giren vak'aların ve hususî mahiyette kalan, fakat bazı bakımlara göre faydalı olan malûmatının istikbale tevdiî bende bir emel oldu. Maiyetlerinde bulunduğum kumandanların çoğu dünyaya gözünü yummuştur. Bunların hususî kanaat ve hallerinin askeri hareketlerin inzi-batî noktasından faydalı olacağı kanaatindeyim.

Üçüncü ordu sabık Osmanlı İmparatorluğunun çıkar-dığı en muntazam ve büyük bir ordu idi. Memleketin en seçme evlâdından, en özenerek giydirip kuşattırılan bu ordunun nasıl eriyip gittiği hakkında en ufak tafsilâtın bile fazla görülmeyeceğini zannediyorum. Vak'aların in-tibalarının şiddeti hatıramdan silinmemesine sebep oldu-ğu gibi günü gününe tutmuş olduğum muhteram ve bazı notlar ve haritalarda noksan olsa bile yanlışsız hikayei ahvale müsaittir. Maksadım Zivinden itibaren hareketleri ve vak'aları nakletmek ise de Zivinden Ordu karargâhına geçinciye kadar olan zamandaki bazı hallerin, hâdiselerin hikâyesini ve teşkilâtın yazılmasını faydalı gördüm.

Yazdıklarım riyasız, yaldızsız hakikattir. Buna bil-hassa itina ettim.

Yazan
Aziz Samih

Sarıkamıştan dönüŖe kadar

İhtiyat süvari kolordusunda:

Hududun tahdidi vazifesine devam ederken 16/Eylül/1330 da Beyazıttan Harbiye Nezaretine yazdığım telgrafnamede (Ŗimdiye kadar görmüş olduğum aşair efrat ve zabitanının inzibat ve kıya-feti askeriye ve kabiliyeti harbiyeden mahrum ve kısmen (paçav-ralar giyinmiş halktan ibaret) olduğunu bildirmiştim.

Van Vilâyetinde Beyazıtta rasgeldiğim alaylar bana bu kana-ati vermişti. İttihat ve Terakki Cemiyeti Vandaki Rus konsolos-hanesi karşısında çeteleri talim ile uğraşıyordu [*]. Beyazıtta iken süvari kolordusu erkânıharbiye riyasetine tayin olduğum habe-rini aldım. İŖte kolorduya tayin olduğum vakit ihtiyat süvari alayları, yahut aşiret alayları ve en eski adile Hamidiye süvari alayları hakkındaki kanaatim yukarıda yazdığım gibi idi.

İhtiyat süvari kolordusu dört fırkadan mürekkepti.

Birinci fırka Köprüköyde, ikinci fırka Karakilisede, üçüncü fırka Diyadinde, dördüncü fırka Velibabada idi. Bu alayları teftiş ederek gitmeği elzem gördüm. Fırkaların her alaylarını yokladım. Atışlarını, manevralarını görerek Erzuruma geldiğim vakit kana-atim hiç değişmemiş, fakat kuvvet bulmuştu.

On yedi bin kılıçtan mürekkep bu dört fırkanın zabitleri çok zaman bos ve talimsiz kaldıklarından eski askerlik bilgileri âdeta silinmişti. Zabitlerle neferler atıcılıkta ancak yumurta vurmağı hüner sayıyorlardı. Nişangâh kullanması bu alaylarda işitilmemiş bir şey idi. Hayvanlarının küçük ve zayıf tehzizatları karmakarışık idi. Silâhları da hep başka başka idi. Mavzer, büyük Mavzer, Martin bu teşkilâtta yer bulmuşlardı. Nakliye vasıtaları beygir, katır ve öküzdü.

Velibabada dördüncü fırkanın teftişinde gördüğüm manzara yürekler paralayıcı idi. Merkezi Viranşehir olup neferleri sıcak yerler ahalisinden olan bu fırkanın hepsi yalnız don ve gömlek giymiş olup, kaput yerine maşlahlı idiler. Sefil köyün dar ve pis odalarında toprak üzerinde örtüsüz yatıyorlardı. Sıfırdan aŖađı beş

Ruslar ermeni çeteleri teşkili ve Türkiye dahilinde Ermeni kıyımı ile meşgul idiler.

derece soğuk olan bu mevsimde kapının önüne nöbete çıkmak bile bu giyimsiz köy çocuklarına en büyük işkence yerine geçiyordu. Fırka teftiş edilmek için sabahın ayazında ata binip te çıktığı zaman çıplak ayakların demir üzengilere basmaktan ne kadar korkup kıvrıldığını gördüm. Bunların hali beni utandırdı. Bu neferlerle nasıl muharebe edileceğine aklım ermedi. 16 Teşrinievvelde Hasankaleye geldim. Donanmamız Teşrinievvelin 14, 15 inci günleri Karadenizde talim ile meşgul iken Rus filosu talimleri ihlâl ettiğinden donanmamız tarafından ateş edilerek bir kaç Rus harp gemisi batırıldığını burada öğrendim. 17 Teşrinievvelde Erzuruma geldim. Ordu kumandanına (Hasan İzzet Paşa) giderek süvari alaylarının halini, teçhizatını, harp kıymetlerini izah ettim.

Ordu kumandanı dediler ki: Balkan muharebesinde ordu mü-kemmelen giyinmiş ve teçhiz edilmmişti. Mağlûp olduk. Bu defa da teçhizatsız harbedelim.

18/Teşrinievvelde ordu erkânıharbiye reisi Goze Beyi ziyaret ederek süvari hakkındaki gördüklerimi ona da anlattım. Soğuk memleket ahalisinden olan bu Alman zabiti çöl evlâdı imiş gibi soğuktan çok çekiniyor, soba mütemadiyen gürlüyor, ufacak odayı hamam haline koyuyordu. Tafsilâtı dinledikten sonra süvari kolordusunun Kâğızman üzerine bir akın yapabilmesi imkânını sordu. Fırkaların kat'iyyen harbedecek halde olmadıklarını, bunlarla akın yapmağa kalkışmak delilik olacağını söyledim. Hayret etti. Bakalım kolordu kumandanı gelsin de tekrar görüşürüz, diyerek ayrıldık. Ertesi günü ahvale dair malûmat almak üzere erkânıharbiye birinci ve ikinci şubeleri ziyaret ettim. Düşman hakkındaki malûmat hiç te kâfi değildi. 21 Teşrinievvelde süvari kolordusu kumandanı Mehmet Fazıl Paşa geldi. Beraber ordu kumandanının yanına gittik.

Bizim ve düşmanın kuvvetini soran Mehmet Fazıl Paşaya ordu kumandanı kuvvetimizin yüz yirmi bin ve düşman kuvvetinin seksen bin olduğunu söyledi. Fazıl Paşa da o halde ne duruyorsunuz, bu tefevvuktan istifade ederek niçin taarruz etmiyorsunuz, dedi. Ordu kumandanı ordunun Kargapazarı dağları, Höyükler topçu dağı hattına çekilerek düşmanın Aras vadisine gelmesini bekleyip bu vaziyet hâsil olunca her taraftan taarruz edilerek Hindenburgun Mazorya bataklıklarında Rusları uğrattığı bozgunluğa bir misal yapmak istediğini anlattı. Bu sırada on birinci kolordu kumandanı (Galip Paşa) da içeri girdi. O da Mehmet Fazıl Paşa-

nın fikrine iştirak etti. Fazıl Paşa diyordu ki: Düşmanın Aras vadisinden ilerliyerek ordunun kıskacı arasına gireceğine nasıl hükmediyorsunuz. Höyüklere taarruz edeceğini nereden biliyorsunuz. Düşman Horasan civarında kalıp Aras vadisini tutarak kışı buralarda geçirirse siz karlı dağların sivri kayaları üzerinde mahvolursunuz.

Düşmanın ilerliyen kuvvetini bile tamamiyle bildiğiniz halde muharebesiz Höyükler hattına çekilmeyi ben muvafık bulmuyorum. Hiç olmazsa düşmanın asıl kuvvetini meydana çıkartmak için bir harp vermelidir. Ordu kumandanı paşa erkânıharbiyeden bir zabiti (Mümtaz Bey) çağırdı. Ve: Bak paşalar ne diyorlar mukaddemesile izahat verdi. Bu şube müdürü zabit dedi ki: Paşam, siz herkesin sözile karar değiştirirseniz bir şey yapılamaz. Ordu verdiği kararda sebat etmelidir. Bu şube müdürünün kumandana verdiği emirlerden hayretler içinde olarak çıktık.

22/Teşrinievvelde. ihtiyat süvari kolordusu karargâhı Erzurumdan yola çıktı. Kerucu köyünün her evi dumanlar ve alevler sağıyordu. Bu köyün evlerinin tahtaları, gerçeveleri, camları, kapıları, Höyükler hattındaki tahkimatta istifade olunmak üzere taşınmış, ahali göçmüş, otları askerler tarafından alınmış, kalan kısımları da ateşe verilmişti. Köyün ortasında on sekizinci fırka kumandanı Mustafa Nimet Beyi gördüm. Fazıl Paşa beyhude olarak fırka kumandanına da geri çekilmenin lüzumsuzluğunu anlatmağa uğraştı. Hasankaleye geldik. Evvelce geçerken misafir olduğum hayat ve faaliyet dolu hükümet konağı kimsesiz ve kapkaranlık idi. Emir neferlerini gönderip ahaliden bir kaç kişi çağırttık. Bize yer, lâmba bulup getirdiler. Osman Ağa adlı bir zat ahvali ve teessürlerini anlattı:

— Paşa. Biz şimdiye kadar her bir tekâlifi hükümeti verdik. Seve seve orduya koştuk. Düşmanın hücumunda hükümet bizi korumak mecburiyetindedir. Evvelki gün vali buradan geçti. Kaymakam ve memurlar vilâyete neler anlatmışlar, bilmem. Vilâyetten emir alarak hükümeti bırakıp Erzuruma gittiler. Kasabada jandarma, polis, memur kalmadı. Halbuki ileride nizamiye süvari fırkası var, muharebe ediyor. Yaralılar geliyor. Asker gelip erzak istiyor. Bin türlü iş çıkıyor. Bunlara kim bakacak. Biz de bir muvakkat hükümet yaptık. Ben kaymakam oldum. Ahaliden polis ve jandarma yaptım. Hükümet vazifelerini yapmağa uğraşıyorum. En tuhaf şey ki vilâyette de muhabere ediyorum, o da bana cevap

veriyor. Bu halden çok müteessir olduk. Eğer düşman gelip te hükümet memurları çekilmiş olsaydı bir şey demeye hakkımız olmazdı, fakat bunlar bilâlüzum mevkilerini bırakıp gittiler.

Mehmet Fazıl Paşa da bunlardan bahsederek memurların geri gönderilmesini orduya yazdı. 23/Teşrinievvelde Hasankaleden hareket ettik. Ebubekir köyünde eşkiyalıktan amana gelmiş olan Kürt Musa Beyle arkadaşlarına rasgeldik. 900 kadar olan arkadaşlarına Mavzer istiyor. Hepsi de askerlik çağında olan bu eşkiya döküntüleri ordu safları arasında muharebeden kaçarak silâh almağa ve tekrar dağlara dönmeğe uğraşıyorlar. Akşam Mescitli köyüne geldik.

Birinci fırka kumandanı Muhlis ve dördüncü fırka kumandanı Sait Beyler bizi buarda buldular. Bu fırkaların askerleri civardaki köyleri yağma, kadınlara taarruz ve hattâ zabitlerin eşyasile alay sandıklarını alarak firar etmişlerdi. Dördüncü fırkadan, 91. fırkadan 600 nefer kalmıştı. Bu fırkalar hakkındaki hislerim ve kanaatlerim maatteessüf hakikat olduğu meydana çıktı. 24/Teşrinievvelde Çullu köyüne gelerek kolordu karargâhını buraya yerleştirdik. İkinci ve üçüncü fırkalar bizden uzakta ve ayrı idi. İkinci fırkayı bu tarafa naklettirdik. Fakat üçüncü fırka daima ayrı ve başlı başına kaldı. Elimiz altındaki 700 kadar neferle kolordu vazifesi alıyorduk.

Kolordu kumandanı Mehmet Fazıl Paşa, şahsan cesur, cömert, hamiyetli, yalnız mevkiinin ehli değil, ihtiyar ve çok sağır, etrafında bir sürü Çerkes atlısı ve bir takım Arap kısırakları taşıyordu ki bunların idaresi pek müşkül, köylerdeki buldukları her şeyi parasız almağı mübah bilen bu tayfa ile ve onlara uyan kumandanla anlaşmak epeyce zordu. Karargâhımız her gün bir köyde kalıyor, yerimizi kimse değil, biz bile evvelce bilmiyorduk.

Ordunun emirleri bizi bulamıyor, biz kıt'alara emir veremiyorduk. Kolordunun muhabere, muamelât, idaresi Paşanın nazarında hiçti. Kuru tahta veya toprak üzerinde ve yarısı hayvanlara ayrılmış ahırlardaki sekilerde kumandan, zabıt, nefer sıra sıra yerlere uzanıp kısıraklarla karşı karşıya yatıyorduk. Her sabah nereden geldiği meçhul bir koyun veya keçi suyuna yapılmış çorbadan içerek maksatsız yola çıkar ve nerede akşam bizi yakalarsa geceleyn orada kalıyorduk. Karargâhtaki zabitlerin seferi karyoları, eşyaları hiç bir zaman bizim yanımıza gelmedi. Köprüküyü, Azap muharebelerine ordunun sağ cenahında iştirak ettik. Diğer zamanlar

ordunun sağ cenahının muhafazası süvari kolordusuna veriliyordu. Orduya ciddi menfaatler temin edemedik. Süvarilerimiz rahatını pek çok seviyorlardı. İleri karakollarda hiç bir bölümü akşamdan sonra durdurmak geceleyin kabil olamadı. Karanlık basınca hemen geri köylere, ocağ başlarına dönüyorlardı. Bundan dolayı karargâhımızın kıt'alarımızdan ilerideki köylerde geceyi geçirdiği çok olmuştur. Çullu köyünde lâpa lâpa yağın karın gözümüzün önüne oynak bir perde çektiği bir gün bu beyazlık arasından beliren üç gölgenin yaklaşmasını seyrediyorduk.

Karargâhımız olan köy evinin önünde durdular. Bir şeyhle bir zabıt ve emir neferleri idiler. Misafir ettik. Odamızda onlara da biraz yer verdik. Şeyh İbrahim Reşit ile binbaşı Ali Bey olduklarını sonra öğrendiğim bu zatları Fazıl Paşa tanıdı. Fakat ben bir şey anlıyamadım. Bir gün sonra tenhada ziyaretlerinin sebebini sordum. Anlatmak istemediler. İsrar ettim. Nihayet hikâye ettiler: Hacı İbrahim Reşit Ef. yi Enver Paşa çağırılmış. Efganistanı İngilizler aleyhine ayaklandırmak imkânını sormuş. Hacı Ef. de bu işi yapacağını vadetmiş. Kendisine istediği kadar para vererek ve Ali Beyi askerî müşavir olarak verip yola çıkarmış. Bu iki kişilik heyet Musula geldikleri vakit Mehmet Fazıl Paşa ile görüşmüşler. Paşa seyahatlerinin sebebini öğrenince demiş ki: Efganistanın Hindistana hücumu hakikaten İngilizlere karşı tesirli olur. Fakat harbe tesiri bilvasıtaadır. Halbuki eğer Kafkasyayı ayaklandırırsanız, Rus cephesinin gerisinde ve yolların üzerindeki bu kıyam Rusları pek tehlikeli vaziyete sokar, üçüncü ordunun muvaffakiyetini temin eder. İbrahim Reşit Ef. de Enver Paşadan müsaade alması şartile muvafakat etmiştir. Mehmet Fazıl Paşa Kafkasyada ihtilâl çıkartmak üzere Şeyhin kendi maiyetine verilmesini telgrafla istirham ederse de beklemeğe vakit olmadığından muvafık cevap gelirse kendisine iltihak etmelerini, aksi halde yollarına gitmelerini tembih ederek cepheye gelmiştir.

Enver Paşadan muvafakat cevabı gelince Reşit ve Ali Ef. ler de Çulluya geldiler. Hacı Ef. ile pek asabî ve uzun münakaşadan sonra gerek Kafkasya ve gerek Efganistanın ayaklandırılmasının bu iki serserinin yapacağı iş olmadığını itiraf ettirdim. Meselenin para koparmak olduğu meydana çıktı.

Mehmet Fazıl Paşa da İbrahim Ef. nin maiyetine Kafkasyanın yollarını, izlerini, eşrafını, başlarını tanır ve hatırı sayılır adamlar vererek Kafkasyaya göndermeği vadetmiş imiş. Halbuki

Fazıl Paşanın yanındaki Çerkeslerden çoğunun babası bile Türkiyede doğmuş ve Kafkasyaya dair malûmatı olmıyan kimselerdi.

Binaenaleyh bu delice işe kimse atılmadı. İbrahim Reşit Ef. bir kaç gün hasta yattı. Nihayet yanında fazla ağırlık eden eşyasını zabitanaya hediye olarak dağıttı. Erzuruma gitti. İhtimalki oradan yine Efganistana kendi hulyasında kıyamın tertibine gitti. Ali Ef. yi bir alay kumandanlığına vererek ayırdık. Şerif Beyin Sarıkamış kitabının 84 üncü sayfasındaki (Fazıl Paşanın seçeceği efradın Karabağ istikametinde sevkile demiryollarının tahribi ve ihtilâle teşviki) hakkında Enver Paşadan orduya geldiğini yazdığı emrin mahiyeti budur.

Süvari kolordusunun halini bir kaç defa orduya yazmıştık. İsminden başka kolordulukla münasebeti olmıyan bu teşkilâtın lâğvı ile nefer ve zabitlerinin nizamiye ikinci süvari fırkasına verilmesi emri nihayet 9 teşrinisanide geldi. Bir çok müddet herkesi oyalyan ve hiçliği meydana çıkan teşkilâta ortadan kalktı. Yalnız üçüncü ihtiyat süvari fırkası son zamanlara kadar devam edebildi.

33 ve 34. firkalarda ve menzilde

33. fırka kumandanı Köprüköy muharebesine tayin olunan zamanda yetişemediğinden divanıharbe verilmiş olduğundan süvari kolordusunun lâğvından sonra bu fırka kumandanlığına vekâleten tayin edildim. Bu fırka kumandanının beraet ederek gelmesi üzerine 34. firkaya geçtim. Bu sırada 21/Teşrinisanide Miralay Hafız Hakkı Bey, Girebeneli kaymakam Bekir, Behaettin Şakir Beyler fırka karargâhına geldiler. Cepheyi görmek için Hafız Hakkı Beyle Taşlıtepedeki topçu mevziine gittik. İstanbuldan teşriflerinin sebebini sordum. Anlıyamadın mı? dedi. Anladım. Neduruyorsunuz, demeğe geldiniz, dedim. Gülererek dedi ki: İyi bildin. Ne duruyorsunuz? Beni Batumdan vapura bindirmelisiniz. Yoksa Trabzondan gitmem. Bu suretle bir taarruz yapılmasından bahsedildi. Etraftaki dağların büründüğü karların derinliğini gösterdim. Hattâ bu mevsimde muharebenin ilânında vakitsizliğindein bahsettim. Dedi ki: Ben de bu fikirdeyim. Hattâ Alman erkânıharbiyesini ikna için Bronzar ile beraber Berline gitmiştik. Oteldeki odalarımıza ayrılıp yıkandıktan sonra tekrar buluştuğumuz zaman

Bronzar dedi ki (Hazırol, gidiyoruz. İstanbula dönüyoruz. Harp başlamıştır.) Karadenizdeki vak'ayı orada öğrendim. Geri döndük. Binaenaleyh başlayan bu harbi iyi bitirmekten başka düşünülecek şey kalmamıştır. O halde kışı olduğumuz yerlerde geçirip, ilkbaharda taarruz etmek lüzumunu anlattım. Hafız Hakkı Bey dedi ki: İlbaharda sulh olması ihtimali vardır. Böyle olursa sulh masasına hangi işimizle oturacağız. Çorbada pirinci çok olanın hissesi de çok olur. Binaenaleyh herhalde bir taarruz yapmalıyız.

Havanın, yerlerin, askerlerin halini gösterdim. İhtiyaçları anlattım. Kolordu erkânıharbiyesini telefonla çağırdı. O da geldi. Taarruz imkânını ona da sordu. O da aynı fikri söyledi. Fakat mü-lâyimane bir imkânsızlık gösterdi. Grebeneli Bekir Bey fırka kumandanlığına asaleten tayin edilerek gelmişti. Karargâhta kaldı. Fırkayı kendisine devrettim. Rumelide çetecilikte şöhret kazanan mumâileyhin garip fikirleri var. Ordunun ihtiyacını işitmiş. Askerin oturduğu yerde açlıktan, hastalıktan, sefaletten öleceğine düşman kurşunla ölmesi daha iyidir, diyerek bazı şahsî kanaatler ve çetecilikte muvaffakiyetine dair hikâyeler anlattı. Ben karargâha avdet ve bir müddet çalışmak üzere ordu menzil karargâhına hareket ettim. Yolun hali tarife değer. 28/Teşrinisanide Köprüküyünden Hasankaleye geliyordum. Kar yağmağa başlamıştı. Her taraf donmuş. Her yer ayna gibi parlıyor. Gelip geçilen yerlerdeki buzlar ezilmiş, toz olmuş. Yazın kalkan tozlar gibi rüzgârla havaya savruluyor. Yolun üstü arabalar, hastalar, deve ve mekkârelerle dolu. Yolun iki tarafı da bunların ölüleriyle dolu. Hasankalede hastaların adedi 4000, bütün bunlara bakacak ta bir doktor (Rıfki Ali Bey). Hastahaneler kâfi değil, açıkta kalanlar bile var. Hastahannenin önünde sedye içinde ölmüş bir jandarma neferi duruyordu. Doktor diyor ki: Bütün bu hastalara bakıp teşhis ve tedavi değil, hepsine bir bardak su vermeğe bile yetişilemiyor. Kağnılarla bu mevsimde hasta ve bilhassa yaralı naklini görmek insanın yüreğini parçalıyor. Sağları bile donduran deve boynundan bunların geçip Erzuruma gitmeleri bir mucize sayılıyor.

Hasankaleden Erzuruma giderken korucukta Hilmi Bey isminde bir zat gördüm. Kaza kaymakamı iken kazası Rus istilâsına uğradığından buradan gelip geçecek hasta, yaralı, zayıf askerleri barındırmak ve onlara bir fincan çay, bir sıcak çorba vermeğe me-mur edilmiş. Fakat asabî ve yahut deli.

Vesait olmadığı için hiç bir şey yapamadığını mazur göster-

mek istiyordu. Kapısının önünde on ceset yatıyor. Köy evlerinden birisinin kapısını açtırdı. Odun tomrukları gibi üstüste yığılmış, istif edilmiş cesetler gösterdi. Soğuktan taş heykeller gibi duran bu vücutlar bozulmuyor ve kokmüyor. Bunları niçin gömdürmediğini sordum. Soğuktan dedi, kazma işlemez. Evvelâ odun bulup bir gün mütemadiyen yakıp toprağı yumuşatınak, sonra kazdırmak icap eder. Halbuki benim yanımda ne yakaçak odun ve ne de kazdıracak adam var. Bunları gönderiniz de defnettireyim. Böyle mezaıra kavuşmamış şehitler gördüm. Öğleyin (Nebi) hanına geldik. Bir istihkâm bölüğü var. Bölük kumandanı her gelen geçeni ağırlamaktan bıkmış olacak ki, emir neferi kim sorarsa zabitimiz burada yok, diyor. Soğuktan dışarıda kalmak mümkün olmadığından öğle yemeğini yemek için zabıt odasına cebren gibi girdim. Bölük kumandanı orada idi. O mahçup oldu. Fakat ben mazur gördüm. Herkesin uğrağı olan bu yerde başka türlü yapmak mümkün-süzdü. Yanımızdaki yemeğı yiyerek hareket ettik. Erzuruma geldik. Enver Paşa geleceğinden pek hararetili hazırlıklar var. Akşam üstü geldiler. Buradaki icraatları menzil müfettişi miralay Refik Beyi maaşsız tekaüde sevkile yerine Poselt Paşanın tayini ve doktor kaymakamlarından birinin neferlikle ilk hatta sevki oldu. Doktorun kabahati sert ve dik cevap vermesi, hastalara hükümetçe verilen malzemenin hepsi kullanılmakta olduğundan görülen noksanlardan dolayı tekdir kabul etmemesi imiş. Herkes bu zata acıdı. Hattâ vali bey keşke paşayı o hastahänenin yanından geçirmeseydim, diyerek teessüf etti. Enver Paşa 29 teşrinisanide gelmişti. Köprüköyüne gitti, geldi. Bir gün Erzurumda kaldı. Tekrar Köprüköyüne gitti. Bu gidip gelmelerin sebeplerini biz bilmiyorduk. Sonradan gelen ordu emrinde Enver Paşanın bu cephede bulunduğu müddetçe ordunun kendi tarafından kumanda olunacağı bildirilmekte olduğundan seyahatin neticesini anlamış olduk. Hasan İzzet Paşa da İstanbula gitmek üzere Erzuruma geldi. Ayrılmasının sebebi hakkında bir şey anlıyamadık. O da yoluna gitti. 6 kânunuevvelde Enver imzasile neşrolunan «9 kânunuevvel için emir» deki maksatlar hakkında bir şey diyemeyeceğim. Ordunun taarruza başlaması kânunuevvelin dokuzundadır.

Kânunuevvelin beşinde Nihat ve Vasif Beyler Erzuruma geldiler. Nihat Bey amele taburlarını nakliye vasıtası olarak kullanıp Trabzondan Bayburda ve Erzuruma ve Sivastan Erzuruma insan sırtında torbalarla erzak taşımak usulünü koymak istedi. Bunun

yapılması faydasız olduğunu, Erzuruma on ton erzak getirmek için iki katını taşıyanlara yedirmek lâzım olacağını, efradın bu güç hizmete dayanamayacağını anlatamadık. Menzil noktalarını, her noktada kaç kişi bulunacağını, bunların geliş, gidiş cetvelini ve başkaca talimatları yapıp menzile bıraktı. Cepheye gitti. Menzil bunu tatbika uğraştı. Tabiatile mümkün olmadı. Nihat Bey de dediğini sınamış oldu.

Ordunun maksadı on birinci kolordu cephesinde Rusları sabit tutarak 9 ve 10. kolordularla Rusların yan ve gerisine yetişerek geri çekilmelerine meydan vermeden mağlûp ve esir etmektir. Başkumandanlık zaferden çok emindi. En büyük düşüncesi düşmanın ihata çemberinden kurtulmamasını sağlamak idi. Bunun için daima on birinci kolordunun karşısındaki düşmana sıkı yapışarak ve taarruz ederek çekilmemesine çalışmak için emirler veriyordu.

On kânunuevvelde onuncu kolordunun Oltıye girdiği haberi- ni aldık. Soğuk çok ziyade, dereci hararet «—13» dir. Havada kar zerrelere uçuyor, yapıştığı yerde kalıyor, toplanıyor, çoğalıyor. Telgraf telleri beyaz ve kalın bir halat olmuş. Ağaclar gelin gibi beyazlara bürünmüş, hayvanların her kılının ucunda bir kar ve buz zerresi hâsıl olmuş, hayvanların umumî kir renkte görünüyor.

Hiç bir taraftan bir haber yok. Herkeste ordunun akibeti hakkında pek büyük bir endişe var.

On birinci kolordu erzak kalmadığından çabuk yetiştirilmesi için feryat ediyor, menzil vasıtaları kâfi değil. Vali bey bir defalık yüz elli bin kilo erzakı ahali sırtında taşımağı üzerine aldı. Erzurum ahali denemiş vatan sevgililerile bu yükü taşımağı seve seve kabul ettiler. Otuz kiloluk torbalar yaptırıldı. Mektep çocuklarının sırtlarında un torbalarile hükümet konağı önünden hareket etmelerindeki fedakârlık ve hamiyet nümunesi herkesi ağlattı.

Erzurum ahali unları (Nebihan) a kadar ve Hasankale ahali de Nebihanından Hasankaleye götürecekti. Erzurum ahali vazifesini tamamen yaptı. Fakat Hasankalede ahali az idi. Günde ancak «700» kişi yolhyabiliyorlardı. Nebihanında biriken unların ahali ve menzil vasıtalarile taşınması epeyce sürdü. 19 kânunuevvelde on birinci kolordunun Köték, Altınbulak, Mehikertten Rus hududunu geçtiğini haber aldık. Diğer kolordulardan haber yok. Bu habersizlik beş gün devam etti. Böyle çöl ortasında kalmış gibi malûmatsız kalmak bütün duygularını ordunun harekâtına çevirmiş olan ahaliye ümitsizlik, bedbinlik doğurmağa başladı.

Herkes bir felâket kokusu duymuş gibi idi.

On birinci kolordu dört beş gündüneri ordu kumandanlığından emir ve talimat almadığından bahsederek vilâyetten ve menzilden malûmat soruyordu. Fakat bu makamlar da bir şey bilmiyor-du. Taarruz başladığı vakit Başkumandanlık vekâleti askerlik harekâtı hakkında kendisinden başka hiç kimsenin hiç bir yere malûmat vermesini yasak etmişti. Onun için cephe ile Erzurum arasındaki telgrafhaneler hiç bir telgrafi ve haberi nakletmiyordu. Onuncu kolordu kumandanı Hafız Hakkı Beyin zevcesi Sultan Hanıma İstanbul'a çekilen telgrafının kopyasını Erzurum telgrafhanesi almış, hususî olarak vilâyete ve menzile gösterdi. Bu telgrafta Sarıkamış, Kars demiryolunun kesildiği ve bir kaç vagon zaptolunduğu yazılı idi. Başka bir şey duyulmuyordu.

On birinci kolordunun birbiri arkasına her gün düşmana taarruzu mevcudünü azaltmış, dört bine indirmiş olduğundan asker istiyordu. Muhtelif kolorduların depo taburları şu sırada Erzuruma gelmişti. Hangi kolorduya ait olduğuna bakmıyarak altı depo taburunu on birinci kolorduya gönderdik. 25 kânunuevvelde on dört Rus esir zabiti geldi. Bunlarla çok ta fena havadisler duyuldu ve yayıldı. 34. fırka kumandanı Bekir Bey tehlikeli yaralı, onuncu kolordu topçu kumandanı İskender Bey şehit, 29. fırka erkânîharbi Hayri Bey yaralı imiş. Ordu ricat ediyor. Taarruza başladıktan sonra ordu kumandanlığının ilk telgrafi geldi. 24 kânunuevvelde yazılmış. Köprüköy telgraf hattının derhal Köték ve Sarıkamış istikametinde temdidi emrolunuyor. Fakat malzeme yoktu. Menzilden bir telgraf muhabere memuru ve mevkii müstahkemden koparabildiğimiz on telgraf neferini yolladık.

26/Kânunuevvelde ordunun geri çekilmesi şayiası Narman tarafından da geldi. Ahali hicrete hazırlanıyormuş. Başkumandanlık yaveri Kâzım Beyin ve Feldmanın ayağı donmuş. Feldman: «Türkler için tırnağımı kesmem» dediğini işitmiştim. Tali galiba ona ayağını kestirecek. Bu dedikodular arasında iken Bronzar imzalı bir telgrafname geldi. Otomobil ve iki binek ve bir yük arabası gönderilmesi ve Erzurumda da, İstanbul'a gitmek üzere otomobil ve kızak hazırlanması emrolunuyordu. Bunları kimse iyiye yormadı. Öğleden sonra Köprüköy telgrafhanesinden çekilmiş Enver imzalı telgrafname geldi. Ordu karargâhına gönderilmeliğim emrolunuyordu. Karargâh Zivinde imiş. 27 kânunuevvel öğleden sonra yola çıktım. Erzurum - Hasankale yolunun kat kat buzlarla

yükselmiş izinden gidiyordum. Paşapınarı civarında karlar arasında bir kaç siyah gölge gelmeğe başladı. Yaklaştı. Dokuzuncu kolordu erkânıharbiyesinden Ömer Lûtfi Bey idi. En büyük merakımı halledecek, en mühim meseleyi soracak zatı bulmuştum. Muharebenin gidişini sordum. Neferlerin duymasından korkarak beni bir tarafa çekti. Taze karların üstüne kılıcın ucile cephenin kaba bir haritasını çizdi. Dokuzuncu kolordunun ümitsiz vaziyetini anlattı. Büyük bir teessür ile dedi ki: Ben geriden ikınal ve perakende neferleri bulup toplayıp yollamak için dün gece kolordu kumandanının emrile karargâhtan ayrıldım. Kolordunun umum mevcudü «360» nefere inmişti. Çok korkuyorum ki karargâh ve kolordunun kalanı da esir olmuştur. Başka anlatacak bir şey yoktu. Yollarımıza devam ettik.

28/Kânunuevvelde Hasankaleye girmezden evvel Başkumandan vekili ile Bronzarın bindiği kızağa rasgeldim. Selâm verdi, kızak durdu. Emri alarak hareket ettiğimi söyledim.

Nereye tayin buyurduklarını sordum. Maksadım lâf açarak tafsilât almaktı. Fakat Paşa pek muhtasar olarak ordu erkânıharbiyesine dedi. Dedim ki: Fakat Paşa Hazretleri, ordu erkânıharbiyesindeki arkadaşlar tamamdı. Gülerек dedi ki: Ben onları harcadım. Biraz durarak ilâve etti. Hafızı livalıkla ordu kumandanlığına tayin ettim. Selâm söyleyiniz. Ve yoluna devam etti.

Biraz ileride 34. fırka kumandanı Girebeneli Bekir Beyi gördüm. Bel kemiğine vuran bir kurşun felç getirmiş. Artık hayatı sönmüş gibi, o da Erzuruma doğru geçirildi. Hasankaleye geldim. Sabık ihtiyat süvari ikinci fırka kumandanı Abdürrahman Bey burada mevki ve nokta kumandanı idi. Enver Paşadan muharebeye dair ne tafsilât aldığımı sordum. Paşa Abdürrahman Beye yalnız «müsterihülkalp olarak dönüyorum» demiş. Binaenaleyh Abdürrahman Bey de kalbi ferah, emniyetli. Hasankaleden sonra eski kumandan Mehmet Fazıl Paşayı gördüm. Enver Paşa Bağdatta teşkilâtı mahsusa yapmağa memur etmiş, yeni işine gidiyor. Yollar yaralı ve hasta dolu. Yolun etrafı hayvan leşleriyle örtülü, yollarda bırakılmış on iki santimetrelik toprak; Azap mevziinde olduğu gibi bırakılmış mantelli bataryalar görünüyor. Köprüküyünde bir doktor bırakmışlar. İlâcı yok, Azaptan sonra ileriye doğru götürülmeğe uğraşılan bir kaç 12 Sm. lik topa rasgeldim. Bilmem ne yapacaklar.

Sarıkamıştan Sonra

Hevik kararkâhı - iki aylık kuvvei umumiyelerin farkı - Köp-rüköyüne dönüş. Kânunuevvelin otuzuncu günü saat on bir bu-cukta «Ahalik» köyünde Hafız Hakkı Paşaya yetiştim. 11. kolor-du kumandanı Galip Paşa ile beraber idiler. Cepheyi ve civarı do-laşmaktan geliyorlarmış. Hava pek soğuktu. Her taraf derin kar-larla örtülü. Horum mevziini gezdik. Muhtar Paşanın 1293 teki tahkimatı görülüyor. Akşam üstü Hevik köyündeki karargâha gel-dik. Ordu, kolordu, fırka karargâhları, sıhhiye bölükleri, ağırlıklar, kollar hep bu otuz, kırk evli köyün kulübelerine, ahırlarına, dam altlarına, civarlarına sığınmışlar, dolmuşlar.

Ordu karargâhı diğer kumandanları mağdî, manevî her hu-susta sıkıyor. Şimaldeki tepede askerlerimiz muharebe ediyor. Aşan mermiler düşecek bir haldedir. Askerlik usul ve kaideleri ku-mandanların hepsine ayrı yerler ve uzaklıklar göstermiş iken bi-zim köy hepsinin karışığı bir şey olmuş.

Başkumandan vekilinin 9. kolorduya yapışarak merhametsiz-ce sürmesi ve kendi gözü önünde muharebeye sokması hem mez-kûr kolordunun mahvolmasına, hem de 10 ve 11. kolorduların gün-lerce emirsiz kalarak umumî harekette faydalı olamamalarına ve ayrı ayrı düşman tarafından ezilmelerine sebep olmuştur.

Hafız Hakkı Paşa Sarıkamış taarruzu hakkında bana dedi ki:

«Enver Paşa her iki kolordunun dolaşacakları kavsin nisbe-tini düşünemedi. Biz onuncu kolordu ile dokuzuncudan çok uzun bir yol dolaşmağa mecburduk. Onuncu kolordu Sarıkamış - Kars demiryoluna yetiştiği vakit geride kalan ve çok olan döküntülerini toplamak, istirahat ettirmek lâzımdı. Ve o niyette idim. Fakat dokuzuncu kolordu birbiri arkasına ve yalnız başına Ruslara yap-tığı taarruzlarla erimiş olduğundan Enver Paşa onuncu kolordu-nun mutlaka cenup istikametinde taarruzunu emrediyordu. Bunun için biz de elimizde olan beş bin mevcutlu ve çok yorgun kit'alarla taarruza kalkıştık. Ruslar bu defa da onuncu kolordunun bu kit'a-larını mağlûp ettiler.

Sarıkaşınan taarruzu neye mal oldu?

Bunun için 5/Kânunusani, 9 Kânunusani ve 9 Kânunuevvel kuvvei umumiyesi hulâsasını aşığıki sayfalara yazıyorum. Bazı tafsilât ilâve ediyorum.

“Sarıkaşınan taarruzunun başıladığı 9 - Kânunuevvel - 1330 muhtasar kuvvei umumiyesi,,

Kıtaat	Muharip ve gayri muharip efrat ve zabitan	Tüfek	Makinalı tüfek	Seri sahra	Seri cebel	Adi sahra	Adi cebel	Hayvanat
9. K. O.	36784	20000	23	32	40			13291
10. K. O.	48943	23000	20	24	32			10523
11. K. O.	27019	22274	16	24	27		16	10231
2. Sv. fir-kası	5428	4386	14	8				5578
Yekûn	118174	69650	73	88	99		16	39623

Taarruzdan sonra:

5/Kânunusani de pek muhtasar bir kuvvei umumiye

11 kolordu	5200
10 kolordu	2200
Süvari fırkası	1500
Yekûn	8900

On ve on birinci kolordulara 9 Kânunuevvelden sonra efrat verilmiştir. Bilhassa on birinci kolordunun taarruzları taburları boşalttığından gelen ikmal efradı ve zabitlerle birlikte altı depo

taburu bu kolorduya gönderilmişti. Bunları da yekûndan çıkarırsak zayıatın ne kadar korkunç olduğu görülür. Nefer zayıatı bu küçük kuvvei umumiye ile «9» Kânunuevvel kuvvei umumiyesinin karşılaştırılmasile anlaşılır. Top ve tüfek zayıatı için de «9» Kânunusani cetveline bakılmalıdır.

9 - Kânunusani - 1330 Kuvvei umumiyesi

Kıtaat	Muharip ve gayri muharip zabıt ve nefer	Tüfek	Makinalı tüfek	Seri sahra	Seri cebel	Adi sahra	Adi cebel	Hayvanat
9. K. O. 28. fırkası	2938	2000	8	31	11			216
10 K. O.	5934	4892	9	12	21			1920
11. K. O.	10437	5301	16	24	24		10	6850
2. Sv. fırkası	2042	1249	14	8				2381
Yekûn	21351	13444	47	75	56		10	12376

Cetvelde görülen dokuzuncu kolordu yeniden teşkil olunmuştur. Dokuz ve onuncu kolordularda görülen seri sahralar da Erzurumda bırakılan toplardan yeniden verilmiştir. «9» Kânunuevvel cetvelindekiler zayı edilmiştir.

Kolorduların gerilerde kalmış olan gayri muharip kısımları toplanmış, talimgâhlarda, depolarda, ahzı asker dairelerinde, seviyatlardaki asker kolordulara süratle getirilip verilerek ancak bu hale getirilebilmiştir.

Köprü köyüne dönüş

Hevik köyünün şimalindeki tepelerde olan 34. fırkayı düşman sıkıştırıyordu. Fırka tutunamayacak hale gelmişti. Küçük köydeki karargâhlar fırkanın hareket serbestisine mâni oluyordu.

Fırka geri çekilirse bütün karargâhlar, kafiler, kollar ve saire karma karışık olacak, kâmilin düşmanın eline düşecekti.

Fırka kumandanı ordu ve kolordu karargâhlarının çekilmesine tavassutunu rica ediyorlardı. 1/Kânunusanide vaziyeti Hafız Hakkı Paşaya anlattım. Ahvalin icabatından ziyade kahramanlık duygusile hareket eden kumandan dedi ki: Gidersek, kaçtı derler.

Naşıl çekilelim? O gece bir tesadüf, bir fırsat çıktı. Menzil müfettişi ve Erzurum valisi «Zanzak» köyüne gelmişler. Ordu kumandanı ile görüşmek istediklerini telefonla haber veriyorlardı. Bu mülâkata gitmek lüzumunu söyleyerek geceleyin yola çıktık. Ordu karargâhının nakliyecileri geriye erzak getirmeğe gönderilmiş olduğundan erkânharbiye reisile kumandanın eşyalarını götürmek için ancak iki mekkâri bulundu. Diğer eşyalar yarın gönderilmek üzere bırakıldı. Yolumuzu yalnız karın beyazlığı aydınlatıyordu. Cilâhî parke haline gelmiş yollarda hayvanların nalları ateş çıkarıyor, hayvanlar kayıp düşüyor, yolun dışarısına çıkanlar karlara gömülüyor. Düşen derhal binip yetişiyor. Çünkü geri kalmakta donmak tehlikesi vardı. Zivin deresini bir metre karla geçtik. Saat birde Zanzağa geldik. Vali ve menzil müfettişi ile kumandan paşanın görüşmesi uzadı.

34 üncü fırkanın bugünkü muharebesinde fırka erkânharbî Mesut Ef. şehit olmuş ve fırka mevcudü «650» ye inmişti.

Enver Paşanın dediği gibi ordu karargâhı hakikaten harcanmıştı. Şube âmirleri hep yeniden tayin edilip gelmişlerdi.

Ordu kumandanının bundan sonraki hareket hakkında mütaleasını sordum. Dedi ki: «Artık düşmanın arzusuna tâbiyiz. Bizi nereye kadar sürerse oraya kadar çekileceğiz. Enver Paşa giderken bana dedi ki: Hafız seni ordu kumandanı yaptım. Düşmanın taarruzunu durdurursun, döküntüleri, perakendeleri toplarsın. İknal efradı alırsın. İstersen düşmana taarruz etmeğe de mezunsun. Ben de bundan sonra gidiyorum. Benim kararım budur. Bakalım düşman nerede duracak.» On birinci kolordu geri çekiliyor. Ordu karargâhı «2» Kânunusanide Köprüköyüne döndü. Yolda kalpleri yakan hicret manzaraları. Zavallı kadınlar, çocuklar, yalınayak bir kağıya ve yahut bir öküze kirli bir kaç yorgan yüklenmiş, bir iki zayıf inek ve danayı önüne katmış, meçhul bir ufka doğru gidiyorlar. Ordunun her çekilişi bu hicret manzaralarını yeniliyordu. Bizim ile yapılan muharebeler hep imha harbi neticeleri vermiştir. Avrupahların arasındaki harplerde asker olmıyan ahali nadiren ve

kısmen yerlerini terkederler. Düşmanın zulümlerine, kıtallerine uğramazlar. Fakat bizim ile olan din ve millet düşmanlığından dolayı insana yakışmayan muamelelere kalkarlar. Sonradan da bütün o düşman eline geçen yerlerin ahalihi hicret eder.

Kânunusaninin üçüncü günü şiddetli bir kar ve tipi başladı. Kimsenin kımıldamasına imkân bırakmayan bu hava Rusları ta-kipten alıyordu. Fakat ertesi gün hava açılınca düşmanın sıkıştırması başladı. Kolordulara kademe kademe çekilme emri verilmiş olduğundan birer günlük müdafaa mevzileriyle geriye yürüyorduk. Erkânıharbiye reisi bu her günkü muharebelerle elimizde zaten pek az kalan kuvveti eritmiyerek düşmanla teması keserek uzaklara çekilip toplanmağı ve kıt'alarımıza düzen verilmesini teklif etti. Fakat kabul edilmedi. 5 Kânunusanide Ruslar taarruzlarını devam ettiriyordu. Bugün on birinci kolordu müdafaa etti. Fakat 33 üncü fırka panik yaparak dağıldı. 6 Kânunusanide ordu karar-gâhı Hasankaleye geldi. On birinci kolordu eski Azap hattına gelmişti. 18. fırka ve süvari fırkası Azabın cenubunda, 34. fırka şosanın şimalinde, 33. fırka Kalenderde idi. Hava çok soğuktu. On üç saatlik bir devrede kıt'aları ve yerlerini görerek döndük.

Sarıkamış taarruzuna başlamadan evvel bu hatta idik. Yine oraya kadar geldik. Ruslar da artık daha geriye bizi atmağa çalışmadılar. Çok büyük mahrumiyetler içinde ve insanın tahammül edemeyeceği kar, soğuk, tipi ve fırtınalar arasında, en yüksek dağlar üzerinde Türk ordusu kahramanlık ve fedakârlık misali gösterdi.

Bu muharebede idarei harp Balkan muharebesinden çok yüksektir. Kumanda heyetinin gençleşmesinin çok tesiri vardır.

Karşımızdaki düşman asırlardanberi bizim mahvımıza çalışan bir ordu olduğundan millî bir intikam duygusu var. Zabitan Balkan muharebesinin lekesini silmek için, fakat artık efradın kuvveti ve eski şevk ve hevesi kalmadı. Zaptü rapt gevşedi. Çok gevşedi. Piyade kıtaatı her gün yeni gelen ve dolup boşalan efrattan dolayı inzıbat teessüs edemiyor. Gelen ikmal neferlerini fırka ve alay karargâhlarında muharebe halinde olan taburlara gönderilmesi ve neferlerin zabitlerini tanıyamaması daima olur şeylerdir. Böyle gelen neferlerden o esnada muharebede yaralanan, şehit olan, savuşanların hiç bir yerde kaydı yoktur. Askerlik şubelerinin defterlerini dolduran (hayat ve mematı meçhul) lerin ekserisi bunlardır. Kışın şiddeti, neferleri birer yere sokulmağa mecbur edi-

yordu. Buralarda meskenler pek küçüktür. Onar, on beşer kişi ancak alıyor. Kıt'aların neferleri, zabitleri tanışmıyor. Askerin yorgun, isteksiz olması düşmanın bir gece baskınına karşı koyabilmek için daima siperlerde bırakılması icap ediyor. Bu halde de donmalar oluyor. Ölenlerin yüzde 45 i donmâdandır.

Golç Paşa Milleti Müsellâhada diyor ki: (Orduyu teşkil eden cemiyeti azime muvaffakiyetli bir seferden bile nihayet usanç getirir.) Bu usanç muvaffakiyetli harplerde olursa bozgun ve geri dönüşte ne derece olacağını tahmin edebiliriz.

Bu ayın iptîdasında Zivin muharebelerinde iki bölük [*] silâh atmadan düşmana teslim olmuştu. Bir çok yerlerde bir şarapnel patlaması âvcılarımızı yerinden çıkardı. Halbuki ilk Köprüköy muharebelerinde âvci siperlerinin üstünde hesapsız şarapnel patlarken bir nefer bile yerinden oynamamıştı. On birinci kolduya gönderilen depo efradı dağılmak istemiş ve istihkâm bölüğü bunlara vazife yolunu göstermişken, bunlar istihkâm kıt'asına ateş ederek istihkâm zabitini yaraladılar. Bu çok feci vak'a ilk defa görülmüştür. Öteye beriye savuşan, sokulan ziyadeleşmişti. Her köy böyle dağılmış neferlerle dolu, süvari ihtiyat alaylarının hep köylere dağılmalarına kıızıyordum. Halbuki şimdi her tarafta görüyorsunuz.

Soğuklar, her günkü yürüyüşler askeri çok acıktırıyor, fakat bizim en büyük noksanımız da askeri beslemek teşkilâtındadır. Kıt'alar sebze bulamıyor, fakat her tarafta et boldu. Lâkin bunu pişirip yedirecek yoktu. Kıt'alarımız Türk askerinin kanaatkârlığı, tahammüllü hassasına güvenip ekseriya peksimetten başka yiyecek şeyleri taşımağı fazla yük sayıyorlar. Netice en evvel bu zihniyeti söküp atmalıdır.

Topçular inzibatlarını muhafaza ediyorlardı. Herhangi bir yürüyüş nihayetinde bile kazan yakıp kaynatıp sıcak yemek verdiklerini gördüm. Piyade kıt'alarını vesaiti nakliyelerini daima geride bırakmış buldum. Bir yerde bir kaç gün oturmak mukarrer olmadıkça küçük ağırlıklarını yanlarına getirmiyorlar.

Muhacir akını Erzuruma doğru gidiyor. Malûl, ihtiyar, anasını sırtına almış erkekler. Çocuklarını yorgana sarmış, omuzlamış, kucaqlanmış kadınlar, kağnıların arkasından yürümeğe çalışan yavrular. Sorarsanız nereye gittiklerini, onlar da bilmiyor. Rus aske-

[*] İki bölüğün düşmana teslim oldukları hakkında bir kayıt bulunamadı.

rinden, Ermeni taarruzundan canını, namusunu kaçırıyor. Bu sürü, sürü zavallıların kimbilir her gün ne kadarı boş köylerin yıkık damları altında can veriyor. Doğrusu sayısını yaradan bilir. Erzurum valisi şimdiye kadar ölenleri (15,000) tahmin ediyor.

Azap Hattında

Ordunun yeniden teşkilâtı, takviyesi.

Enver Paşa karargâhın Hasankaleye kadar çekilmesini iyi bulmuyor, daha ileride olmasını istiyordu. Fakat ordu kumandanı mülâyim bir cevapla geçiştirdi. Rusların bu hattı zorlaması ihtimali düşünülerek Höyükler mevzii de görüldü. Üçüncü ordunun mürekkep olduğu kit'alar cetvelde yazılı olanlar idi. Fakat Sarıkamış taarruzu sonunda ve Azap hattına kadar çekilirken ordu pek perişan olmuştu. 9. kolordu bütün bütün esir ve mahvolmuş, ortadan kalkmıştı. Kolordular top, tüfek, mitralyöz gibi silâhça da çok zayıf vermişlerdi. Bunları da yeniden bulup vermek lâzımdı. Hassaten nefer, zabıt, silâh, elbise, hayvan bulup yeniden orduyu diriltecek üç kolordunun kuvvetlenmesi için elimizdeki membalarda şunlardı:

(Ahzıasker dairelerinden alınmış olan malûmat)

10. kolordunun yeni efrat ve bakaya efradı 9/Kânunusani/1330					
85: 91 tevellütlü müstahfaz	12893	muallem	29796	gayri muallem	
92:306	>	ihtiyat	9178	>	49304 > >
306:309	>	kısmı sani	0000	>	8170 > >
310	>		0000	>	16686 > >
Yekûn			22701	>	103956 > >

Her ikisi yekûnu 126027 nefere balığ oluyor.

Bu miktardan celbi kabil olmıyan yüzde 25 bir kısım tenzil etmek icap eder. Bundan sonra alınabilecek miktar (94,500) nefer olur.

11. kolordu mıntakasında:

18. fırka mıntakasında	5100	müslim	986	gayri müslim	
34. >	>	5524	>	2275	> >
33. >	>	4055	>	2048	> >
Yekûn		14679	>	5299	> >

Bunlardan yalnız müslümanlardan istifade olunacaklar. Bunun da yüzde 25 i tenzil olunursa buradan da 10,786 neferden istifade edilecekti.

9. kolordu mitakasında:

Bu mintakadaki ahalden askerlik yaşında olanların hemen kâffesi alınmıştı. Yalnız 310 tevellütlülerden istifade edilebilirdi. Bunlar da on beş bin kadar olup (2850) neferi bahriyeye mürettep olduğundan burada da 12,150 nefer kalacaktır.

Yukarıdaki malûmatın 9. kolorduda yaş ve sınıf ve 11. kolorduda muhtasaran fırkalar dairesindeki müslim ve gayri müslim olarak bildirilmesi kayıtlarının derecesine mizandır. Üç kolordu dairesi dahilinde istifade edeceğimiz en yüksek kuvvet miktarı 111,436 miktarına varıyordu.

Üçüncü ordunun teşkilâtı: (1330 Kânunusanisinde)

Üçüncü ordu: 9,10,11. kolordularla iki nizamiye süvari fırkası, Bağdat alayı, Milo müfrezesi, üç ihtiyat süvari fırkası, Van jandarma fırkası, seyyar jandarma alayları, hudut taburları, menzil müfettişliği, Erzurum mevki müstahkem kumandanlığı, Ştanke Bey müfrezesi, Behaettin Şakir Bey müfrezesi, Rıza Bey müfrezesi, Karadeniz sahil müdafaa teşkilâtı, beşinci kuvvei seferiye.

K. O.	F.	A. No. ları	A. Mt. bulunan A. No. ları	Sv. A. No. sı	Sv. Bl. No. sı	İs. Tb. No. sı	İs. Bl. No. sı	Top		İsh. Bl.	Tel. Bl. No. sı
								A. No.	Tb. No.		
IX.	17	49,50,51	49,50	25	1	9	1	17	1,2,3	17	
	28	82,83,84	83,84	25	2	9	2	28	1,2,3	28	
	29	85,86,87	85,81	25	3	9	3	29	1,2,3	29	
	K. O. merbutları			25	4	9	4				9
X.	30	88,89,90	88,89	19	1	10	1	30	1,2	30	
	31	91,92,93	91,92	19	2	10	2	31	1,2	31	
	32	94,95,96	94	19	3	10	3	32	1,2,3	32	
	K. O. merbutları			19	4 [*]	10	4				10
XI.	18	98,102,53	98	20	1	11	1	18	1,2,3	18	
	33	97,99,52	99	20	2	11	2	33	1,2	33	
	34	100,101,54	100	20	3	11	3	34	1,2,3	34	
	K. O. M. kıt'aları			20	4	11	4				11
2.Sv F. sı			2,3	21		Müf-reze		4.			
				22				Sv. İ.			
				23							
				24							

*] Ve kara papak alayından bir bölük.

Kolordulara Merbut Diğer Kıt'alar

Her kolorduda sekize kadar numara alan sekiz hafif erzak kolu.

Birden sekize kadar numara alan sekiz ağır erzak kolu.

Birden dörde kadar numara alan dört seyyar ekmekçi kolu.

Birden altıya kadar numara alan altı seyyar hastahane.

Birden altıya kadar numara alan altı piyade cephanane kolu.

Birden altıya kadar numara alan altı sahra topçu cephanane kolu.

Birden sekize kadar numara alan sekiz cebel cephanane kolu.

Birden dörde kadar numara alan dört beygir deposu.

Bunlardan yalnız dokuzuncu kolordunun beygir deposu yoktu. Onuncu kolordunun sahra cephanane kolu beş idi.

Bağdat Müfrezesi

Bağdatta bulunan on üçüncü kolordu yalnız 37. fırkasile üçüncü orduya gönderilmişti. Bir fırka 109, 110, 111. piyade alaylarla süvari 31. alay birinci bölük ve topçu 37. alay birinci, ikinci tabur (beş adı sahra bataryası) ve istihkâm on üçüncü tabur birinci bölük ve 37. sıhhiye bölüğünden ibaretti. Kolordu kumandanı da beraber gelmiş olup kolorduya merbut süvari 31. alay üçüncü ve beşinci bölük ve istihkâm 13. tabur üçüncü, dördüncü bölük ve 13. telgraf bölüğü ile erzak ve cephanane kolları vardı.

Sıcak memleketler ahalisinden olan bu fırka askerleri yazlık elbiselerle öldürücü soğuk bir memlekete gönderilmişti. Bu fırka Köprüköy, Kılıçgediği mevkiilerinde muharebe ettiler. Efradın halleri hiç göz önüne getirilmiyerek istenilen işleri yapamıyorlar diye kolordu ve fırka kumandanları mesul edilmiş ve soğğun, muharebenin verdiği zayıfla mevcutları da azaldığından piyadeleri bir alay haline konulmuştu ve diğer kıt'aları da birleştirilerek Bağdat müfrezesi adı verilmişti. Hiç bir taraftan ikmal efradı almıyan bu müfreme, sonra Bağdat alayı oldu. Sonra eridi, gitti.

3. İhtiyat Süvari Fırkası

Harbin iptidasında süvari ihtiyat kolordusunun 1, 2, 4. fırkaları Aras vadisinde idi. (Üçüncü) fırka Aleşkert mntakasında kalmıştı. Süvari kolordusu lâğolunduğu sırada 3. ihtiyat süvari fir-

kası halile bırakılmıştı. Çünkü dağılmamış ve nisbeten muntazam bir halde kalmıştı. O cihette başka kuvvet te yoktu. Fakat bu fırkanın nizamı harbine ayrı ayrı zamanlarda muhtelif kit'alar verilip alınmış olduğundan kuvveti ve nizamı harbi mütebeddil kalmıştır. Asıl 15, 16, 17, 26, 27, 28. ihtiyat süvari alaylarından mürekkepti. Vasatî mevcudü (3000) kadar idi.

Van Seyyar Jandarma Fırkası

İran hududundaki bölükleri de diğerleri gibi seferberlikte ikmal efradı alarak birer tabur olmuşlardı. İran hududuna yakın jandarma taburları da seyyar jandarma haline geldikten sonra bunlardan bir fırka yapılmıştı. Kumandanı erkânıharbiye kaymakamı Kâzım Bey idi. Bu fırka evvelâ aşağıdaki cetvelde gösterildiği gibi idi. Fakat hudut taburlarının bazılarının mevcudü tamamlanamamış ve taburlardaki Ermeni neferler kaçarak mevcutları azalmış ve zabitler de kâfi olmadığından fırka kumandanı o teşkilâtta bazı değişiklikler yapmıştı.

Van Seyyar Jandarma Fırkası

1. A.	2. A.	3. A.	4. A.	Van İhtiyat Sv. Lv.	Topçu
Van seyyar jandarma	1. Bayazıt seyyar jandarma	Engiz hudut taburu	Halkva hudut taburu	18	1 adl dağ Bt.
Erciş seyyar jandarma	2. Bayzıt hududu taburu	Saray hudut taburu	Bacırgehu hudut taburu	19 29	1 adf 8 Sm. lik gurup Bt.
Başkale seyyar jandarma	3. Sint hudut taburu	Dir hudut taburu	Şemdinan hudut taburu	30	

Bu on iki taburdan Dir hudut taburuna Sint hudut taburile 29. ihtiyat süvari alayının Şemiski aşiretinden mürekkep piyadeleri ilâve olunarak Sint taburu lâğvedilmiş Vatkiz hudut taburu Van seyyar jandarma taburuna bir bölük halinde verilmiş ve bunun gibi Saray hudut taburu Erciş jandarma ve Halkova hudut bölüğü Beyazıt hudut taburuna ve Şemdinan hudut taburu Basirge hudut taburuna karıştırılmış olduğundan Van seyyar jandarma fırkası yedi tabur haline gelmiştir. İhtiyat süvari seferberlik zamanında Takuri ve Mansuri aşiretlerinden mürekkep 18 ve Şemski, Milân, Yezidi aşiretlerinden mürekkep 29 ve Mezriki, Şidan, Şo-

kat, Piyatış aşiretlerinden mürekkep 19. ve Boylu, Sinli aşiretlerinden mürekkep 30. alaylarla mürettep bir alaydan ibaretti. Hani muharebesinden sonra Saray cihetinde idiler. Dir ve Başkale'nin düşman eline düşmesi üzerine Vana gelecek düşmanı durdurmak için Hoşap istikametine fırka hareket etmiş, Saray cihetinin muhafazası da süvari livasile bir tabura verilmişti. Maatteessüf o alayların reisleri hiç muharebe etmeden evvel alay sancaklarile beraber düşmana teslim olmak alçaklığını yaptılar. Düşmana silâhlarını teslim ederek evlerine dağıldılar. Fırka Saraya geri gelip te düşmanı mağlûp edince düşman kovalanırken yağma etmek için köylerden birer, ikişer toplanmağa başladılar. Cihari muharebesinden sonra bu aşiretlerden süvari olarak bir fayda olamayacağına kanaat gelerek 12/Kânunuevvel/330 dan sonra bunlar askere çağrılarak piyade olarak kullanılmışlardır. Her alayın en iyi atlılarından da birer bölük yapıldı. Van seyyar jandarma fırkasının Selmasa doğru hareket ve Selması işgalinden sonra aşiret alayları neferleri daha çok gelmeğe başladı.

Van seyyar jandarma fırka kumandanı hiç ordudan bir muavenet beklemiyerek kendi vasıtası ve kuvvetile elindekinden istifade ederek hakikaten yoktan büyük varlık göstermiştir. Yirmi ikinci Seydigan, 23. Ratıp hudut taburlarile ele geçen firarilerden sonradan Ratıp taburu adile bir tabur yapıldı. Seferberlik esnasında Ruşen Beyin emrine verilmiş olan küçük çaplı mavzerle müsellâh bir bölükte Ruşen Beyin ilânı harp sıralarında vazifesini bırakıp Bağdat cihetine gitmesi hasebile fırka bu müfrezeyle de kendine maletmiştir. Van seyyar jandarma taburunun dördüncü bölüğü ile fırka süvarisinden bir takım da Selmasta bulunuyordu.

Seyyar Jandarmalar

Vilâyetlerdeki jandarma alayları seferber edilerek orduya verilmiş ve ihtiyarlardan sabit jandarmalar bunların yerine konulmuştu. Avrupa tarzındaki bu teşkilât nazariyatça iyi idi. Fakat bizim memleketimizin karışık olduğu unsurlarla bunların siyasi emelleri ve bizzat ahalimizin ahvali ruhiyeleri bir istisna teşkil ettiği düşünülmemiştir. Jandarmalarımız son zamanda büyük bir iyiliğe doğru yükseliyordu. Bunların hepsinin alınıp orduya gönderilmesi asayışı bozdu. Silâh altına çağrılanların toplanması orduya lâzım olan erzak ve cephaneye ve başka malzemenin sevki ve bilhassa kaçakların takibi pek fena bir hale düştü. Jandarmalar

yerlerinde kalmış olsaydı herhalde kendilerinin on misli efrat bakayadan, firardan kalmaz, asayiş bozulmaz ve ordunun her isteği vaktinde yapılırdı.

Dokuzuncu Kolordudaki Seyyar Jandarmanın Taburları

1— Erzincan seyyar jandarmanın taburu (1500) mevcudünde orduya alınmıştır.

2— Erzurum seyyar jandarmanın taburu (240) mevcudünde vilâyet emrinde Köprüköy civarında.

3— Gümüşhane seyyar jandarmanın taburu mevki müstahkeme merbut Erzurum inzibatında kullanılır.

4— Bayburt seyyar jandarmanın taburu on birinci kolorduya gönderilmiş, efradı taburlara verilmişti. Kadro ve zabitanı üç yüzbaşı, bir kâtip, bir doktor, üç nefer Erzurumda.

5— Şarkî Karahisar seyyar jandarmanın taburu zabitlerle (30) nefer kadrosunda Erzurumda.

6— Trabzon seyyar jandarmanın alayı: Hope hudut taburile Lâzistan, Trabzon, Giresun seyyar jandarmanın taburlarından mürekkeptir.

Hudut taburile Trabzon seyyar jandarmanın taburundan 2½ bölük ve Lâzistan, Giresun taburlarından üç bölük Rıza Bey müfrezesindedir. Geri kalan Trabzon valisinin emrindedir.

Onuncu Kolordu Seyyar Jandarmanın Taburları

Bu kolordu ve dairesinde (4) seyyar jandarmanın taburu vardır. Üçü sahil muhafazasına memurdur. Birisi Sivas - Ulukışla - Erzincan menzil hattının muhafazasına memurdur. Dört taburun mevcudü 3415 neferdir. (1111) neferi kıt'alara sevkedilmek üzere hazırlanmıştır. Erzuruma geleceklerdir.

Onbirinci Kolordu Seyyar Jandarmanın Taburu

Harpüt ve Diyarıbekir seyyar jandarmanın taburları kıt'alara dağılmıştır. Kadroları Erzurum civarındaki köylerde imiş. Fakat yerlerini de kimse bilmiyor. On birinci kolordunun diğer seyyar jandarmanın taburları Van seyyar jandarmanın fırkasındadır.

Hudut Taburları

Hudut bölükleri seferberlikte takviye olunarak tabur haline

konulmuştur. Rusların hududu geçtiği vakit her Türkün göğsünü kabartacak kahramanlıkla kendilerinin on kat düşmanı durdurdu- lar. Çok zayiata uğrattılar. Geri çekildiler. Fakat çok zayıflamış- lardı. Son aldıkları şekil şöyledir.

Beyazıt hudut taburu Van seyyar jandarma fırkasındadır. Musun, Amat, Toprakkale taburları mürettep bir tabur halinde üçüncü ihtiyat süvari fırkasında.

Karakilise, Mecingirt, Kötek taburları hudut taburlarında çok zayiata uğradıklarından mürettep bir tabur halinde 34. fırka- ya verilmiş.

Pitkir, Kaleboğazı, İşhan, Sarıgöl, Hodusuflâ: Onuncu kolo- rduya merbut olarak Kaleboğazında idiler. Kolordu bunları istedi- ği gibi karıştırmış ve birleştirmiştir.

Milo, Hope, Erhavi taburlarından Milo taburu Behaettin Şa- kir Beyin müfrezesinde idi. Hope taburu Rıza Bey müfrezesinde Erhavi taburu Ştanke Bey müfrezesindedir.

Üçüncü Ordu Menzil Müfettişliği

Menzil hizmeti ordumuzda yeni teşkilâtta sayılır. Balkan harbinde yarım yamalak tatbikine çalışılmış idi. Bu muharebe mümkün mertebe mevzuuna garip olarak kullanılmıştır. Menzil teşkilâtına kolorduca her vakit itiraz edildi. Menzildeki nakliye va- sıtaları, askerler, zabitler ordunun kuvvetinden kesilmiş, eksilmiş parçalar gibi mütalea edilmiştir. Tabiidir ki bu telâkki çok sakattır. Orduyu canlı tutacak bu teşkilâtta kendi mürettebatile yürüyecek- tir. Nakliye zabiti olarak yetiştirilerek İstanbuldan gelen zabitlerin menzilde kullanılmaları bile kolorduların hırılımasına sebep oldu. Ha- kikatmen menzilin kuvvei umumiyesi 550 zabit ve 18,000 nefer ola- rak görülünce nefer ve zabit diye taştan adam arıyan kolorduların şikâyetleri haklı gibi zannolunur. Fakat bu miktar Trabzon, Si- vas, Diyarbekir, Bitlis gibi çok uzak vilâyetlerde ve bu vilâyetler- den cepheye gelen yollar üzerinde bulunduğu düşünülürse fazla görülmez. Kıt'alarımızın çok kötü bir âdeti vardır. Orduya, men- zile itimat etmiyerek kendi ihtiyaçlarını kendileri bulmak, ordu- dan gizli levazım getirtmek itiyadında idiler. Muhtelif kıt'alar her yerde ambar, depboylar yaparlar, oraya bir kaç nefer, bir kâtip ve yahut imam, ve yahut zabit bırakır, geçerler. Her kıt'anın büyü- ğünün, küçüğünün birbirinden gizli, saklı böyle membarları vardı. Erzurumun her deliğinde böyle yüzlerce teşkilât çıkarıldı. Maa-

mafih yollar civarındaki kasabalarda ve köylerde hiç kimsenin bilmediği ve hiç bir vakit öğrenemediği depolar çok vardı. Kıt'alar kuvvei umumiyelerinde hiç bir zaman hakikî mevcutlarını göstermemişlerdir. Çünkü kendileri de bilmiyorlardı. Şu da nazarı dikkati celbetmiş ve kat'iyetle sabit olmuştur ki kuvvei umumiyeler daima büyük farklar göstermiştir. Bu da gerilerde, ötede beride terkolunan efradın kuvvei umumiyede sayılmayıp, işe kuvvetine ilâvesinden ileri geliyordu.

1330 Senesi Şubat İptidasında Menzil Müfettişliği Kuvvei Umumiyesi

Kıtalar	Zabit	Nefer	Mekkârı	Deve	Kağı	Otomo- bil
Nokta K. ları	392	7296	680	—	—	—
Kollar	66	4957	1355	4677	270	8
Amele Tb. ları	92	6172	99	—	20	—
Yekûn	550	18425	2134	4677	290	8

Erzurum Müstahkem Mevkii

Erzurum müstahkem mevkiinde kendi kıt'aları on iki, on üçüncü ağır topçu alaylarından altıncı ağır topçu livasile Erzurum inşaatı istihkâmiye taburu idi. Seferberlikte aşağıdaki cetvelde yazılan alaylar mevkii müstahkeme tahsis edilmişti. Fakat jandarma ve depo taburları alınarak kıt'alara dağıtılmış olduğundan mevkii müstahkem kendi eski kıt'alarile kalmıştır.

Mürettep 1. A. Bayburt seygar jandarma Tb. Karahisar seygar jandarma Tb. 28. Fırka depo Tb.	Mürettep 2. A. Bitlis seygar jandarma Tb. Muş seygar jandarma Tb. Bayburt birinci depo Tb.	Mürettep 3. A. Erzurum seygar jandarma Tb. Gümüşhane seygar jandarma Tb. Diyarbakir ikinci depo Tb.
Mürettep 4. A. Diyarbakir depo Tb. Malatya 1. " " " 2. " " Mamuretülaziz depo Tb.	Mürettep 5. A. Diyarbakir birinci seygar jandarma Tb. Diyarbakir 2. J. seygar Tb. Elâliz depe Tb.	Mürettep 6. A. Mamuretülaziz seygar J, Tb Malatya seygar J. Tb. Mamuretülaziz üçüncü depo Tb.
Mürettep 7. A. Erziacan 3. depo Tb. 33. Fırka depo Tb.		

Müstahkem Mevkiin Toplari

		<u>Adet</u>	
15 Sm. lik kızaklı top	}	18	Muhiti muttasıldā (İkisi çiftlik)
		4	Toparıakta zemin üzerinde
		2	İstanbul kapusunda
		6	Trabzuna gönderilen
Yekûn		30	
15 Sm. lik kısa top		20	Mevzilerde
12 " " top		26	"
9 " " adî grup	}	27	Alaylarda
		15	Depolarda
		42	YEKÛN
8.7 " " Mantelli top	}	160	Ağır topçu alaylarında
		4	Depoda
		10	Orduda
		174	YEKÛN
8,7 " " çemberli top		7	Depoda
8 " " grup	}	24	Ağır topçu alaylarında
		12	Depoda
		36	YEKÛN Ceman (308)

Bu topların hemen kâffesi kullanılabilir halde idi. Fakat eski sistem olduklarından kıymeti harbiyeleri kalmamıştı.

Ştanke Bey Müfrezesi

Sekizinci alaydan iki tabur, sekizinci mitralyöz bölüğü, Erhavi hudut taburu, mızraklı süvari alayından bir takım ve bir seri cebel bataryasından müteşekkil idi. İki seri cebel topunu düşmana kaptırılmış olduğundan iki topu kalmıştı.

Behaettin Şakir Bey Müfrezesi

Milo hudut taburile gönüllülerden mürekkep olup 1330 senesi şubatında Artvinde bulunmakta idi. (Teşkilâtı mahsusa), (Gö-

nüllü) gibi teazzuvarın ordumuzda hiç bir yer bulmaması iktiza ederken Balkan muharebesinde olduğu gibi bu harpte de bunlara kıymet ve ehemmiyet verilmek istenilmiştir. Milletın silâh altına çağırıldığı evlâtlarından ibaret olan böyle müfrezeler icap ederse ordudan ayrılabilir. Bunlar ordu dahilinde imtiyazlı bir sınıf gibi görülmüş olup, muharebeden kaçan ve orduya girmek istemiyenlere sığınacak bir yer olmuş ve orduda zararlı tesirler yapmıştır. Hiç bir faydaları olmadı ve olamazdı. Ordu bunları ilga ve yenilerinin teşkil edilmemesine çok çalıştı. Ve muvaffak ta oldu, fakat evvelce yaptığı muzır tesirler kalmadı.

Rıza Bey Müfrezesi

Topçu binbaşılığında mütekait Rıza Beyin kumandasında ve teşkilâtı mahsusâ namı altında bir müfreze vardı. Giresun, Trabzon, Rize seyyar jandarma taburları, Hope hudut taburile gönüllülerden mürekkepti. 11/Şubat/1330 da Hopede bulunuyordu.

Karadeniz Sahil Müdafaa Kuvvetleri

Amasya, Tokat, Samsun seyyar jandarma taburları Görelede müteşekkil bir müstahfaz taburu, muhtelif jandarma depo taburlarından mürettep bir tabur. Trabzon valisinin emri altında bulunan muhtelif seyyar jandarma taburu, Trabzon ve Rizede teşekkül etmekte olan iki jandarma taburu ile Trabzonda altı adet on bir santimetrelık ve altı adet mantelli ve Samsunda altı mantelli toptan bir batarya ve muhtelif gönüllü gruplarından ibaretti. Muhtelif mevkilerde bulunuyorlardı.

Depo Kit'aları

Kolordular geriden efradı talim ve terbiye ederek yetiştirmiş bir halde kendilerine göndermek için depo taburları teşkil etmişlerdi. Harbi Umumide ahzıasker heyeti reisine kolordu kumandan vekili ve ahzıasker kalem reislerine fırka kumandan vekili deniliyordu.

Aşağıdaki malûmat 9. kolordu kumandanlığı vekâletinin 13/Kânunusani tarihli iş'arından anlaşılmıştı. Evvelce Erzincanda (4), Bayburтта (3), Erzurumda (2) ki ceman (9) depo taburu mevcuttu. (3) taburu mevkii müstahkem meyânına verilmiş olup oradan da alınıp kolorduya verilmiş ve kit'alara dağıtılmıştı. Ka-

lan altı taburun üç taburu da sonra 28. fırkaya verilmiş olup kalan üç tabur da Bayburttan Erzuruma gelmektedir. Geldiklerinde ikisi yine 28. fırkaya verilip geriye bir tabur da depo kalacaktır.

Onuncu Kolordu Depo Taburları

Alay 88 ve 90	depo taburları	Sivasta
» 89 ve 91	» »	Tokatta
» 92	» »	Amasyada
» 93	» »	Merzifonda
» 94	» »	Giresunda. (Bir bölümü seyyar jandarma vazifesinde)
» 95	» taburu	Ünyede idiler.

Bunlardan 88, 90, 91, 92, 94, 95. depo taburları Sarıkamış muharebeleri sırasında on birinci kolorduya verilmişti.

89. alayın depo taburu 1/Kânunusani/1330 da Norşine gitmek üzere Hasankaleye gönderilmişti.

93 ve 96. depo taburları 15 ve 18/Kânunuevvelde yerlerinden hareket ederek Refahiye'ye gelmişlerdi.

Onuncu kolordu mintakasından alınan depo taburunun yerine mahallerinde daha dokuz tabur teşkil edilerek kısmın sahil muhafazasına memur edilmişlerdi. Fakat görülen lüzum üzerine bunların da Erzuruma gönderilmesi 3/Kânunusani'de onuncu kolordu kumandanlığı vekâletine bildirilmiştir. Erzuruma gelip efradı kolordulara verilmiş olan (6) depo taburunun kadroları Erzurumda idi. Depo taburları mutazaman kolordusuna kadar gelmek için zabitleri ve kadrosunu teşkil eden küçük zabitleri de beraber Erzuruma gelmiş ve kolordularına gönderilmişti. Kolordularda zabit ve muallim küçük zabit az olduğundan bazıları bunları da kendilerine maletmişler, bazı insafılları da yeni depo taburları teşkilinde ve bu kadronun ne kadar lâzım olduğunu takdir ederek yerlerine geri göndermişlerdir.

Onbirinci Kolordu Depo Taburları

Bu kolordunun depo taburlarından (3) tabur Diyarıbekirde, (3) tabur Elâzizde, (3) tabur Malatyada, (1) tabur Vanda, (1) tabur Muşta idi. Diyarıbekir, Mamuretilâziz, Malatyadaki depo taburları üçer adet olduğundan bunlara depo alayı namı bile veril-

mişti. Sonra bunlardan Diyarıbekirden (2) ve Mamuretilâzizden (3) ve Malatyadan (3) depo taburu mevkii müstahkeme verilmişse de görülen lüzum üzerine kolordulara gönderilip kit'alara dağıtılmıştır. Geri kalan (3) depo taburundan Muş taburu 2/Kânunusani-Diyarıbekir taburu 16/Şubatta, Mamuretilâziz taburu (9) şubatta Erzuruma gelerek kolordularına gönderilmişti. Menzil müfettişliği de kendi kadrosu için Tokatta (2000) neferlik bir depo taburu teşkil ettiriyordu. İşte Sarıkamış muharebesi depo taburlarının hepsinin birden alınıp ve kısmen kadrolarile beraber kit'alara verilmesi, ordunun gerideki membalarından istifadeyi zorlaştırmış, gelen efrat talim ve terbiyesinin yapılmamış olarak gelmesine ve neticede muhtelif yerlerde talingâhlar yapmağa orduyu mecbur etmeğe de sebep olmuştur.

Ordunun İşe Vaziyeti

1330 senesi şubatının iptidasında ordunun Erzurum menziline teslini lâzım olan kit'aları 9, 10, 11. kolordularla, 5. kuvvei seferiye, Bağdat müfrezesi, 2. nizamiye süvari fırkası, Erzurum mevkii müstahkemi idi. Diğer kit'alar buldukları yerlerdeki menzil ve tekâlifi harbiye ambarlarından besleniyorlardı. Bu ismi geçen kit'aların işe mevcudü 1704 zabıt, 48295 nefer ve 20603 hayvandı. Menzilin mevcudü olan 550 zabıt, 18420 nefer, 2134 hayvan ve 4677 deve buna zammolunursa beslenecek miktar 2254 zabıt, 66720 nefer ve 22737 mekkâri, 4677 deve olur. Her nefere yevmiye bir kilo yiyecek ve her hayvana (3) kilo yem hesabile gündelik ihtiyac 70 ton erzak ve 82 ton yem tutar. Her ikisi yekûnu (150) ton olup bu miktarın orduya nakli lâzımdır. Buna mukabil Erzurum havalisi ise, Sivas, Diyarıbekir, Harputtan gelen erzak pek azdı. Şubat iptidasında Trabzon, Gümüşhane, Bayburt, Aşkale, Tercan, Erzincan, Eğin, Palo, Erzurum, Tortum, Hasankale, Ketvan, Mesçitli, Hınıs, Bulanık, Samsun menzil ambarlarında 13 milyon kilo erzak ve 2 milyon kilo yem bulunuyordu. Sivas, Mamuretilâziz, Bitlis, Van, Diyarıbekir tekâlifi harbiye ambarlarında 18 milyon kilo erzak ve bir milyon 177 bin kilo kadar yem vardı. Bunlardan maada vilâyetler daha 60 milyon kilo yiyecek ve 5 milyon kilo yem tedarikini taahhüt etmişlerdi ki bunların hepsi ordunun yanına getirilirse umumî yekûn (90) milyon kilo yiyecek ve (7,5) milyon kilo yem ederdi. Bu da orduyu pek çok zaman idare ederdi. Fakat bunlar Sivas, Elâziz, Bitlis, Van, Diyarıbekir gibi uzak vi-

lâyetlerde idiler. Mesafenin uzaklığına göre nakliye vasıtaları pek azdı. Vilâyetler ücretli vasıtalar bulup yollamağa çalışıyorlardı. Herkes zorluyor, fakat neticede gelen yine azdı. Ücretli vasıtalar kat'î ve muayyen olmadığından yine hesabınızı menzil vasıtalarına göre yürütmek lâzım geliyordu. Bu müşkülât karşısında kit'alar kendi civarlarından para ile, senetle, mazbata ile erzak toplamağa çalışıyordu. Başkumandanlık vekâleti işe noktai nazarından vilâyetleri ordular arasında taksim etmiş olduğu gibi orduda kendi dairesindeki mıntakaları kolordulara taksim etmişti. Çünkü her kit'a kendi yanında ve kendine ait olan yerlerin mevaddı işesini zaten el altında kendi malı sayarak diğer mıntakalardan erzak almağa uğraşıyordu. Bunun neticesinde bir kaç mübayaa memurunun gittiği yerlerde fiatlar yükseliyor, yahut kit'alar arasında anlaşamamazlıklar oluyordu. Bunlardan başka kıtaat kendi ahziasker mıntakalarına müracaatle gizlice erzak celbediyorlardı. Fakat bu muavenet te hiç mertebesinde idi. Ordu işe herhalde sıkılıyordu. Hakikaten (seferber ordu doymak bilmez bir deve benziyor.)

1330 Senesi Kânunusanisinden Sonra

Sarıkamış felâketinden kurtulan ordu perakendesi Aras vadi-sinde (Azap - Kalender) hattına ve İd cihetinde (Kornis) civarına geldikten sonra, Ruslar artık ilerlemek teşebbüsünde bulunmadılar. Ordumuz da bu hatta kaldı. Mevzilerin tahkimine, kuvvetleştirilmesine, kit'aların tanzimine, ikmaline başlandı. Bakaya, ikmal efradı, yeni efrat, depolar, seyyar jandarmalardan velhasıl nereden asker bulmak mümkünse oralardan alınıp kit'lara verilmeğe gayret olunuyordu.

9. kolordu ihya ediliyordu. Bu iş çok himmete ve çalışmağa muhtaçtı. Zabit, nefer, silâh, malzeme, hep yeniden bulunacaktı. Menzilden, ahziaskerlerden, depolardan istifade olunuyordu. Efradın kuvvei maddiye ve maneviyesinin yükseltilmesi de unutulmuyordu. Ricat eden ordu durup toplandıktan sonra maksadı umumiyyi tekrar göz önüne getirebilir. Mağlûp olan ve ricat eden ordunun kuvvei maneviyesini yükseltecek en tesirli tedbir de muvaffakiyetli bir muharebedir. Ordu muvaffakiyetli bir taarruza kadir olmanakla beraber, bir kaç günlük istirahat onuncu kolordu-

nun cephesindeki düşman ileri karakollarına taarruz ederek (30) nefer esir alacak kadar hüsnü tesir etmişti. Ruslarda buna mukabil, 15 Kânunusani gecesini Kornis köyünde bulunan 30. fırka karargâhına geceleyin girerek uykuda bulunan fırka kumandanını ve maiyetini esir ettiler. Fakat bu hal, Rusların cesaret ve meharetinin ziyade fırka karargâhının kayıtsızlığını ve tedbirsizliğini gösterir. Orduca meçhul bir maksatla kaymakam Bekir Sami Bey kumandasında İrana doğru yürüyüşte bulunan ve beşinci kuvvei seferiye denilen fırka üçüncü orduya ilhak olundu. Fırka beheri (1050) mevcütlu dokuz tabur, bir süvari bölüğü, iki seri cebel ve bir adı cebel bataryası ve altı mitralyöz bölüğü, bir istihkâm, bir sıhiye bölüğü, bir seyyar hastahane, bir ekmekeçi takımından müteşekkildi. Piyade taburlarında yüzde 20 silâhsız fazla efradı vardı. Bununla beraber tabur yekünü (1260) nefer oluyordu. 9. kolordunun 28. fırkası Erzurum civar köylerde teşkil olunuyordu. Teşkilât yapılmış ve fırka (5000) neferlik bir kuvvet haline gelmiş olduğundan Hasankale civarına alındı. Böylece hem fırka cepheye yaklaşmış ve hem de teşkil edilecek diğer fırkalara yer bulunmuş oluyordu. Bu fırkalar, Hasankale civarına gelince geriye doğru bir akın başladı. Binlerce mariz ve yahut mütemariz asker yolları, meydanları dolduruyordu. Doktorlar hasta olmaları için kıt'alarına yolluyor, fakat onların bir kısmı savuşuyor. Erzurum hastahanelerine gönderilenler sürüklene sürüklene yürüyor, hastahanelere gideceklerine etraf köylere dağılıyorlardı.

Ermeniler alenen düşmanlıklarını gösterdiler. Muharebenin daha başlangıcında kıt'alardaki Ermeni neferler kaçtı. Düşman tarafına gittiler. Hattâ Ermeni doktorlardan bile kaçanlar oldu. Halbuki ordu, bunları kendi öz evlâdından hiç ayırmamış, taburlarda onbaşı ve çavuşların epeycesi Ermenilerden nasbolunmuştu. Kürtler de gerek cehalet ve gerek teşvik neticesinde kaçıyorlar. Süvari kolordusunda ve 33 ve 34. fırkalarda bizzat gördüm ki hiç birisi gönülden harbe sokulmuyor, ilk fırsatta kaçıyorlar. Bunların halini o sırada orduya nasihat için gelen Şeyh Saidi Kürdiye gösterdim. Dedi ki: Her şeyi söyledim. Fakat nasihat kâr etmiyor. Bu halleri gördükçe Kürt olduğuma utanıyorum. Arap efrat zaten harpe değıldir. Hele bu muntakada soğuktan hareket iktidarları bile yok. Yine gayret ve fedakârlık arslan Türk efradına kalıyor. Ordu karargâhı Hasankale de iyice yerleşti. Evvelce hep birlikte hükümet konağında oturuyor ve tabildottan yemek yiyorduk. Gün-

ler geçip Rusların taarruzundan emniyet geldikçe herkes evlere gı-
kıyor. Hafız Hakkı Paşa da hükümet konağına yakın bir evde
oturuyor. Güneş insanı âdeta yakıyor. Fakat etraf dağları kaplı-
yan kar örtüsünde bir leke bile yapmıyor. Yalnız Hasankalenin
damlarından sokaklara atılarak tabaka tabaka biriken karlar eri-
yor. Sokaklar çamurdan geçilmez hale geliyor. Ordu karargâhı Rus-
ların tevakkuf fırsatından istifade ederek orduyu kuvvetlendirme-
ğe uğraşırken Hafız Hakkı Paşa da aklına gelen bazı icraata kal-
kıyordu. Bir gün alay mızıkalarına siperlere giderek hava çalma-
sını ve askerinin neş'esini getirmesini emretti. Halbuki siperlerdeki
askerlerin hali böyle mızıka ile neş'elenecek gibi değildi. Bilhassa
Aras ovasındaki siperler birer hendek halinde idi. Yumuşyan ve
çamurlaşan hendeklerde gece ve gündüz kalmakta olan asker kâ-
milen çamur içinde idi. Hendeklerin kurutulması mümkün değil-
di. Neferler tüfeklerini hendeklerin üzerine uzatarak ve üzerine de
çadır bezlerini örterek soğuktan tahaffuza uğraşıyorlar. Bu siper-
ler ısınmak, belki bir avuç buğdayı kavurmak için yaş söğüt dal-
larından ateş yakmağa çalışıyorlardı. Hepsinde yüz göz çamur ve
is içinde idi.

Neferlerden birisini ileri hattı gezerken taş gibi bir peksimeti
gevelemeğe uğraşırken gördüm. Peksimeti niçin ıslatıp yemediğini
sordum. Hazin bir gülüşle dedi ki: Efendim, tayınımız bundan
ibaret. Islatırsam iki lokmada biter. Ben böyle geveliyerek mide-
mi avutuyorum.

Bu esnada köylere dağılmış neferleri toplamağa zabitler ku-
mandasında devriyeler yollamıştık.

Hafız Hakkı Paşa 21 Kânunusaniye yemek esnasında dedi
ki: Bakınız, ben bugün hastayım. Fakat yemek yiyeceğim ve yat-
mıyacağım. Hastalığı tepeceğim. Hakikaten öyle de yaptı. Ak-
şam yemeğinde yine nöbeti vardı. 22 Kânunusaniye hasta hasta
hayvana binerek Hasankale kasabasının üzerindeki kaleye çıkmış.
Mülâzim Kadri Beyle beraber fotoğraf aldırılmış. Akşam geldiği va-
kit hastalığı ziyadeleşmiş idi. Sertabip İbrahim Tali Beyin tavsi-
ye ve tedbirlerini dinlememekte ısrar ediyordu. 23 Kânunusani
sabahı ikametgâhının önünde gördüm. Dedi ki: Ben hasta oldum
fakat yatmadım, Erzuruma gidiyorum. Tahsin Beyde bir kaç gün
istirahat edeceğim. Jç gün sonra gelirim. Kendisine âfiyet temen-
ni ettik. İbrahim Tali Beyle beraber Erzuruma gittiler. 26 Kânun-
usaniye İbrahim Tali Bey geri geldi. Paşanın ve yaver Halet Be-

Yin hastalığı tifüs imiş. 29 Kânunusanide Tali Bey Erzurumdan telefonla görüştü. Paşanın hastalığı ziyadeleşmiş. Tali Beyi ümitsiz gördüm. Akşam üzeri on birinci kolordu kumandanı Galip Paşa ordu kumandanlığı vekâletine geldi. 29/30 Kânunusani gecesini beni uyandırdılar. Telefona gittim. Menzil müfettişi Avni Paşa Hakkı Paşanın alaturka saat iki buçukta vefat ettiğini ve nereye defnolunacağını Galip Paşa tarafından Enver Paşadan sorulmasını söyledi. Galip Paşanın odasına giderek uyandırdım. Söyledim. Pek müteessir oldu, ağladı. Halbuki Hafız Hakkı Paşaya epeyce kızgın olduğumu biliyordum. 30 Kânunusanide merhumun Erzurumda defnolunması için Enver Paşadan cevap geldi. Galip Paşa ve ekser karargâh zabitanile Erzuruma gittik. Kars kapısında toprağa tevdi ettik. Siyah kaplı hatıra defteri vardı. Karargâhta buna her gün bir şeyler yazdığını görüyordum. Bu defterlerin karargâh kumandanı yüzbaşı Cemal Bey tarafından zevcesi sultana götürülmesini vasiyet etmiş olduğunu söylediler. Ordu kumandanına kadar sirayet dairesini genişleten tifüs ve hümmayı racia çok adam öldürüyor. Hasankalenin şimalinde uzun ve derin hendekler açılmış. Her gün arabalar bunlara mütemadiyen ölü taşıyor. Erkânıharp Şerasettin Bey hümmayı raciadan vefat etmiştir. Karargâh doktorları Âdil ve Şükrü Beyler tifüse yakalandı. Hastahaneye kaldırdılar. Erkânıharbiyeden Seyfettin Bey hastalandı. İbrahim Tali Bey gitti. Odasında tifüse Âdil ve Şükrü Beyler tutulduğu halde onların hastahaneye naklinden sonra yine odasında yatmağa devam etti. Sirayetden çekinmediğinin, sebebini sordum. Ben tathirat yaptırdım. Bir şey olmaz, dedi ve olmadı. İlminin kanaatle hareket eden doktorun bu hareketine hayran oldum. Bitle geçen, fakat tedavisi bilinmiyen bu hastalık her tarafta kurbanlar buluyor. Erzurumda emrazı entaniye doktoru kalmadı. Yirmi doktor hasta yatıyor. Doktorlarımız çok fedakârane hareket ediyorlar. Çekinmeden seve seve hayatlarını tehlikeye koyuyorlar.

Galip Paşa Ordu Kumandanlığı Vekâletinde

Ordu kumandanı vekili Galip Paşa eski bir arkadaşının ziyâle müteessir iken 31 Kânunusanide Erzurumda nöbetle gelen bir hastalığa tuutuldu. Doktorlar şüphelenmiş, yanına kimseyi sokmıyorlar. Rahatsızlığı ferdası gün de devam etti. Doktorlar henüz bir teşhis koymadılar. Fakat herkes tifüs olmasından korkuyor,

söyliyemiyor. Bu meşum ismi kimse ağzına almak bile istemiyor. Ordu karargâhında kimse kalmamıştı. Binaenaleyh karargâhın Hasankaleye dönmeye icap ediyordu. Kumandan vekili ve erkânıharbiye reisi Erzurumda kaldılar. Diğerleri Hasankaleye döndü. Erzurumda hava güneşli ve lâtif iken Deveboynu şiddetli rüzgâr ve tipi içinde geçildi. Şubatın ikinci günü de erkânıharbiye reisi Goze Bey geldi. Galip Paşanın hastalığı dizanteri olduğu anlaşılmış. Dün akşam hayvanlara yem verilmemiş. Kıtlığın bir alâmeti görüldü. Gece termometreye baktık. 0,20— dir. Fakat havalar açık ve iyi. Buraların rütubetsiz soğuğu tesir etmiyor. Hiç bir tarafta silâh sesi yok. Sulh zamanı gibi. 6 Şubatta geceleyin kar yağmağa başlamış, sabahleyin her tarafı bir tabaka daha kaplamıştı. Mahmut Kâmil Paşanın ordu kumandanlığına tayin olunduğunu haber aldık.

1330 Senesi Şubat İptidasında Kuvvei Umumiye

Kıt'anın ismi	Zabit	Nefer	Hayvan	A. Mt.	Seri sahra	Seri dağ	Adi dağ
IX. K. O. 28. F.	149	5073	1248	4			
X. K. O.	408	9572	5958	16	12	13	
XI. K. O.	589	9359	7806	12	12	21	
Fırka kuvvei seferiyesi	?	15000	1937	6	—	8	4
Bağdat Mf.	98	1768	288	4	2	—	4
Ştenke Mf.	49	1832	364	4	—	2	—
Erzurum Mst. Mv.	188	4649	705	—	—	—	—
Van seyyar jandarma F.	52	6969	—	—	—	—	—
Rıza bey Mf.	?	2026	—	—	—	—	—
Baha „ „	11	1276	25	—	—	—	—
Trabzon jandarma A.	29	3388	200	—	—	—	—
2. Sv. F.	272	2875	2625	18	8	—	—
3. İh. Sv. F.	69	2549	2549	—	—	—	—
Karadeniz sahil müdafileri		2743					

Şubatin 5 ve 8 inci günlerinde Ermeniler Bitlis vilâyetinin muhtelif köylerinde hükûmetin emirlerine karşı gelmiş, jandarmalara silâh kullanmış, bazılarını şehit etmişler ve üzerlerine müfrezeler gönderilerek dağıtılmışlardır. Kümes köyünde Mehabet nahiyesi müdürünün bulunduğu eve ateş vererek yakmışlardır. Ermenilerin hükûmete karşı koyan köyleri Sironk, Kümes, Taso, Fikirsiz, Sinikor, Virisidir.

Erciş civarında 2000 kadar silâhlı Ermeni dağlara çıkmıştır. Adilcevaz yanındaki Aryen köyü Ermenileri oradan geçmekte olan gönüllü efradımıza ateş ettiler. İskenderon civarında, Kayseride, Halepte Ermeni ayaklanması alâmetleri görülmüştür. Hasankalede (Pasinler) namında gizli bir cemiyet yapılmış. Maksudı ne olursa olsun sulh yapmak ve İttihadı Terakki Cemiyetini imha etmiş. Zabitanadan mürekkep olarak bir (Kanlı Kamış) cemiyeti varmış. İmam Ali isminde birisi bunları haber verdi. Fakat bir netice çıkmadı. Zaten meşguliyeti hazırca bunlarla meşgul olmağa manidi. (İd) ve (Eğrek) civarındaki köy imam ve muhtarlarının Ruslara casusluk ettiği ve bizim telefon tellerini kestikleri ve her tarafta böyle casus ajanları olduğu tebeyyün ediyor. Daha muharebenin iptidalarında süvari kolordusunda iken Iskı köyüne gecelemek üzere gitmiştik. Evlere efrat tevzi olunuyordu. Bir evin sahibi içeride genç kızı olduğunu söyleyerek askerinin girmesine mâni olmuş. Hava soğuk, asker barınacak bir yere muhtaç olduğundan kızını komşudaki kadınlar arasına göndermesini teklif ettikleri halde yine ev sahibini ikna edememişler, nihayet efrat zorla içeriye girmişler. En iç bir odada ev sahibinin genç kızı ile bir delikanlıya tesadüf edince süvarilere şüphe düşmüştür. Ev sahibinin oğlum dediği herifi tutup getirdiler. Sorduk, anladık ki Kars Ermenilerindedir. Casusluk ettiğini itiraf etti. Ak sakallı ev sahibi pek itina edip ırz diye tepindiği on beş yaşında kızını bu hainle bir odaya koyduğundan hiç müteessir görünmüyordu. Casus karargâha gönderilmek üzere süvarilere teslim olunmuştu.

11/12 şubatta Ruslar Kılıçgediğine taarruz ederek iki seri dağ topumuzu almışlar, Kürtler dağılmıştır.

Galip Paşa iadei âfiyet ederek 12 Şubatta Hasankaleye geldi. Ertesi gün Başkumandanlıktan gelen bir telgrafnamede Hicaz vali ve kumandanlığı teklif olunuyordu. Mumaileyhin kabul ettiğini müş'ir telgrafnamesi üzerine 15 Şubatta hareketi emri geldi. Galip Paşa 3. ordunun en kıdemli ve kıymetli kumandanlarından olduğu

için ayrılması çok şayanı teessür idi. Fakat Hakkı Paşadan sonra ordu kumandanlığına Mahmut Kâmil Paşanın gelmesi kendisini pek rencide edeceğinden şu suretle gönü alınılmak iltizam edildiğini zannediyorum.

19 Şubatta bir düşman tayyaresi XI. K. O. ve Sv. fırkası üzerinde uçuştur. İlk tayyare burada kullanıldı. Ruslar cephede ve Kılıggediği cihetinden aldıkları kuvvetle (Hoy) kolunu takviye ederek Van seyyar jandarma fırkasına taarruz ve Kotura çekilmeye mecbur etmiştir. Bir Rus kolu da Diyardinden Bağiriye yürüyor. Bu hale nazaran jandarma fırkasının Vana doğru çekilmesi menolunarak Ermenilerin kıyımı teshil olunacaktır. Halil Bey kumandasındaki birinci kuvvei seferiye İrana girmek üzere Musula vâsıl olmuştur. Kuvvetlerimizin keşfi ve telgraf hatlarının kesilmesi için Ruslar tarafından gönderilen bir müslüman (Er-hoy) da elde edildi.

Menzilin ve ordunun hesabına nazaran Erzurum havalisinde ancak orduyu on gün besliyecek kadar yiyecek ve on iki günlük yem kalmıştır. Diyarıbekir, Sivas ve diğer uzak yerlerden yiyecek taşımak için tam 300,000 nakliye vasıtası lâzım, bunun da tedariki imkânı yok. Mısır seferi için 80,000 deve toplandığı rivayet olunuyor. Konyada satın alınmış develerin 3. orduya verilmesini istedik. Reddolundu. Ordu iâşe membalarına doğru çekilmek, yahut dağılmak veya açlıktan erimek şıkları arasında kalacaktır. Ordu kumandanı Mahmut Kâmil Paşa 24 Şubatta Erzuruma geldi. Hasankalede kendisine bir ikametgâh tahsis edildi. Dezenfekte yaptırıldı.

20 Şubattanberi kar, bora, fırtına her tarafı altüst ediyor. Kışın en civcivli zamanı. 2 Martta Mahmut Kâmil Paşa Hasankaleye gelerek ordu kumandanlığını deruhde etti.

Mahmut Kâmil Paşanın Ordu Kumandanlığı

Bu serlevhayı koyduğum zaman eski tarih yazanların tarzını hatırladım. Onların kitaplarının fasıl başları hep böyle (Sadareti Mehmet Paşa), Serasker Şiddet Ali Paşa) gibidir. Ancak Harbi Umumide Kafkas cephesi vekayiini kumandanlara göre fasıllara ayrılmasını kabil ve hattâ musip görüyorum.

Hasan İzzet Paşanın ordu kumandanlığı: Ordunun Büyük Harbe kadar edindiği esasata, kaidelere, teamüllere göre idare olunması ve idare olunmak istenilmesi devridir.

Enver Paşanın ordu kumandanlığını da üzerine alması günleri yeni bir askerlik usulü icat ettiği behabında bulunan ve dahilenden, hariçten, küçükten, büyükten, her taraftan şımartılıp kendi dehâsına inandırılan Başkumandan vekilinin hiç bir kaideye, muharebe usulüne uymıyan, hiç bir hükümetin, milletin, mektebin tabiye ve sevkulceyş kitaplarında yeri olmiyan sevk ve idarei harp zamanıdır.

Hafız Hakkı Paşanın cüz'î devam eden kumandanlığı atılganlıktan, şımarıklıktan bilmeceburiye mantık ve usule dönmek için gururlara sükûnet emri veren devridir.

Mahmut Kâmil Paşanın kumandanlığı zamanı çok yorulmuş, hırpalanmış, pek zayıflamış ordunun maddî ve manevî kuvvetlerinin takviyesile, yalnız memleketin eldeki kısmının müdafaasına hazırlanma ve bu vazifeye çalışma zamanıdır.

Mahmut Kâmil Paşa, 3. orduca meçhuldü. Kendisini tanıyanlarca ise, pek sevilmiş bir kumandan değildi. İttihadı Terakkiye büyük bir istinadı da işitilmemişti. Yalnız Enver Paşa ile arkadaşlığı kuvvetini teşkil ettiği zannolunuyordu.

Mahmut Kâmil Paşanın, burada methinde bulunmak azminde değilim. Fakat merhumun eldeki ordunun vatanın son müdafileri olduğunu takdir ve ilân ederek her türlü lüzumsuz taarruzlardan sakınması ve kendisinin tamam ifadesile her neferin bir diritnavut kadar kıymetini bilmesi ve Başkumandanlık vekâletinin zaman zaman zaman zuhur eden sergüzeştçu emirlerine mukavemet etmesi vatana büyük bir hizmetidir.

Kendisinin münzevî, her türlü gösterişlerden çekingen olması bile aleyhinde şayialara yol açmıştır. Fakat ef'al ve harekâtı doğru olarak bilinirse bu rivayetlerin pek zevahirperestane olduğu anlaşılır. Çok merhametli ve şefkatli olan bu mülâyim ve halim zat vazifenin cebrü şiddetle yapılmasını değil; arzu ve imanla yapılmasını, seve seve yapılmasını bekliyordu. Halbuki seferin uzamasından ve muharebenin daima muvaffakiyetsizlikle devamından ve her türlü mahrumiyetlerden dolayı ordu usaç getirmiş, maddî ve manevî kuvveti düşmüştü. En faal kumandanlarda bile biraz istirahat geçmek kasti vardı. Bunların şevkını, azmini kırbaçlamak şiddeti lâzımdı. Mahmut Kâmil Paşa bunu maiyet kumandanlarına lâyük görmüyordu.

Mahmut Kâmil Paşa beş doktor, bir kaç zabıt ve miralay Ali İhsan Beyle beraber geldiler. Ali İhsan Beyin ordu erkânıharbiye

reisi olmak üzere gelmiş olduğunu zannediyorum. Fakat bu vazife bulunan Goze tebdil olunmadı. Ali İhsan Bey bir müddet karargâhın misafir ve müşaviri olarak kaldı. Erkâniharbiye reisi de karargâhta fazla zabıtın muzır olduğu kaidesini ileri sürerek rakibini atmak istedi.

Ordu sıhhiye reisi olarak gelen Tevfik Salim Bey ordunun ahvali sıhhiyesini hakikaten idareli eline alırken levazım işlerine de Talât Bey tayin edildi. Erzurum Mst. Mv. kumandanlığına eski IX. K. O. K. Ahmet Fevzi Paşa Poselt Paşanın yerine geldi. Lâzistan ve havalisi kumandanlığına geçen Avni Paşanın yerine miralay Fuat Ziya Bey geldi. Erkâniharbiye reisile imtizaç edemiyen Kara Vasıf Bey arzusile Avni Paşanın maiyeti erkâniharbiyesine tayin olunarak anlaşamamazlık halledildi. Yeni unsurların gelmesile karargâhta ve işlerde bir değişiklik, yenilik görülüyordu. Muhtelif mintakalarda talimgâhlar tesis olunarak bakaya, yeni efrat buralarda yetiştirilmeğe çalışılıyordu.

Martta havalar bazan iyi ve ekseriya karlı ve yağmurlu geçti. Mevsimin müsaadesizliği düşmanın hareketlerini zorlaştıracığından ve bizim ise istirahat ve tanzime ihtiyacımız olduğundan dolayı bizce matlûp ve ehemmiyetli idi.

Martta mühim bir hareket olmadı. Yalnız beşinci kuvvei seferiye (İşki) ye 16 martta gitti. Artvin müfrezesi 3 alay kadar tahmin olunan düşman kuvvetleri karşısında Miloya çekilerek eski hududu tuttu. Süvari fırkasının sağ cenahtaki livasından 110 atlı ve 2 makineli tüfek Delikiye, livanın diğer aksamı Saçlı ve Kepeğe geldiler.

Bir hatıra:

Hasan İzzet Paşanın ordu kumandanlığından ayrılması ve İstanbulla gitmesi ve Enver Paşanın kumandayı eline alması sebeplerini merak ederek bir çok yerlerden sordum. Kimse bir cevap verememişti. 18 Martta Hasankalede tabildotta yemekte iken Mahmut Kâmil Paşa ve Goze arasında mevzuu bahseldi. Gozenin malûmatı soruldu. Dedi ki: Taarruz plânını Hasan İzzet Paşa, erkâniharbiye reisi Bronzar tetkik ettiler. Muhtelif münakaşalardan sonra taarruz kararlaştı. Ben de Bronzar ve Enver Paşa ile IX. K. O. karargâhına Köprüköyünden hareket ettik. Hattâ Enver Paşa giderken dedi ki: «Ben IX. K. O. dan sonra Erzuruma ve yahut İstanbulla dönerim.» Biz ayrıldıktan sonra ordu karar-

gâhında kalan Hasan İzzet Paşa 4/5 Kânunuevvel gecesi kendisi bir telgrafname yazmış ve kimseye göstermiyerek kendisi şifre ederek telgrafhaneye vermiş ve başucunda durarak çekirmiştir. Bu telgrafnamede taarruz mesuliyetini kabul edemeyeceğini bildirmiştir. Bunu alan Enver Paşa da kendi tertip ettiği taarruz plânını kendisi tatbik mecburiyetinde kalarak kumandayı deruhde edildiği hakkındaki emri vermiştir.

Gozenin ifadesine nazaran bu telgrafnameyi kendisi de görmemiştir.

1331 Senesi Nisan Vekayii

Nisan iptidalarında ordu cephesinde düşmanın zayıf faaliyeti oldu.

7 Nisanda Van şehrindeki Ermeniler banka, düyunu umumiye ve postahane binalarını yakarak isyan ettiler. Sair yerlerde ve kazalarda da jandarmalarla müsademeye başladılar. Ermeni ekseriyeti olan yerlerden çekilmek istiyen memurların, memur ailelerinin ve masum çocukların kanlarıyla dereler boyandı. 10 Nisanda da harekâtı isyaniye devam ediyordu. Her taraftan Vana mümkün olan kuvvet gönderildi. Van jandarma fırkasının ve Van şehrinin hali gözönüne getirilerek Halil B. kumandasındaki birinci kuvvei seferiyenin şimale doğru yürümesine Başkumandanlık vekâleti emir vermiştir. 1. kuvvei seferiye 11 Nisanda Dilman istikametinde yürümekte olduğu haber alındı. Ruslar 22 Nisanda X. K. O. cephesine zayıf bir taarruz yaptılar. Durduruldu. Taarruz şöyle olmuştu: Düşmanın bir P. A. yı «Orucuk» un şark sırtları ile Masrik dağındaki 30. F. nin ileri hatlarına taarruz ve üç saat sonra Masrik dağına «İnce - Ardoz» arasındaki boyun noktasını zaptetmiştir. Bunun üzerine mevzide hafif bir kuvvet bırakarak Ardoz dağına çekilmiştir. Oradaki kuvvet 3. F. dan bir alayla 2 dağ topu, 2 M. T. olup 29. F. dan bir taburla takviye edilmişti.

Düşmanın kuvveti bir alay piyade ve Kaleboğazı şimalinde bir sahra bataryası ve (Paling) ile (Narintepe) arasında konulmuş bir dağ bataryasından mürekkepti. 30. F. nin kısmı küllisi asıl mevzilerinde idi. Kuzahur tahliye edildi.

İslâmkötekte 29. F. dan bir P. Tb. , 2 dağ topu, 1 istihkâm Bl., 2 Sv. Bl. vardı. Narman mintakasında bir sahra bataryası ve iki

dağ topu vardır. Düşman piyadesi «Kornis - Kihdik» hattına taarruz etmiş, fakat tardolunmuştur. Otka müfrezesinden 22 tarihinde haber gelmedi. Eşmeşan müfrezesi 40 kişilik bir düşman müfrezesini mahvetmiş ve bir köprü kurarak Eşmeşan sahiline geçmiştir. Ruslar 23 Nisanda bir alayla Kifik üzerine taarruz etmiş, muharebe sabaha kadar sürmüştür. Kigik gurubundaki iki tabur mahvolacak derecede zayıf olduğu için Ardoz grubu da çekilmiştir.

X. K. O. Tetmaç - İslâmkötek - Stanis hattını müdafaa etmek üzere tertibat alıyor. IX. K. O. nun 17. F. sı Tortuma yürütüldü. X. K. O. da devam etmekte olan muharebeler, ordu karargâhının o cihette bulunmasını icap ettirdiğinden karargâh 24 Nisanda Hasankaleden hareket etti. Dehşetli kar yağıyordu. Yolda otomobil her zamanki gibi bozuldu. Arabaya geçtik. Onun da tekerleği kırıldı. Bin müşkülâtle Erzuruma geldik. Kar hâlâ yağıyordu. Geceyi Erzurumda geçirecek ertesi günü Tortuma doğru yola çıktık. Yol bataklıklar arasında yapılmış bir şosadır. Tufançâ kadar devam ediyor. Orada adı yol haline geçiyor. Saat yarımında Karaköye geldik. Kirekösek ile Karaköyün arası pek fena idi. Hem yokuş, hem de boyun noktası geçilmez derecede çamurlu idi. IX. K. O. K. nina tesadüf ettik. K. O. sunun başına gidiyormuş. X. K. O. nun ricat ettiğini haber aldığını söyledi. Tortuma gitmemegi bize de tavsiye ediyordu. Bu suretle kendisi de geri kalmağa hak kazanacaktı. Ordu K. böyle bir rapor almamış olduğundan vekayii bizzat görmek üzere yürüyüşe devam etti.

Tortum kazasının merkezi olan Nehah köyüne saat altıda vardık. Ve anladık ki K. O. nun ricatı şayiisi yalandır. Bir K. O. K. nin bunu tahkik etmeden ordu kumandanına arzemesi en hafif tabirle çocukluktu. İçinde hiç bir nüfusu kalmamış olan köyü karargâh ittihaz ettik. Fakat köyün harap evlerine tıklınıyarak çadırları kurduk.

24 Nisandaki vaziyet:

Kigik ve Arduz garp sırtlarında ileri kıt'alarımız vardır. 28. F. Koşaya yürüyor. Bağdat alayı Okumi - Badicivan mıntakasına gidecektir. 26 Nisanda cepheyi görmek üzere X. K. O. karargâhı olan (Liskâviulya) ya gittik. Tesadüfün aksiliği olarak harekât başladığındanberi kar yağıyor. Yollar çamur, berbat. Fakat Liskavla. Sivritepe denilen yer arasındaki mıntaka en çamurlu vasfına hak kazanır. Bu yolda mekkâreler çamura batarak boğulmuş

gördük. Semerlerinin üst sathı görünüyor. Kar üstünde ve kar yağarak bir buçuk saat yokuş çıktık. Hep çamur ve kar içinde yüzüyorduk. İleri araziye görmek için boyun noktasına ilerledik. K. O. K. Yusuf İzzet B. daha ilerideki boyunda ve onun daha ilerisinde kıt'alarımız ve devriyelerimiz olduğunu söylemişti. Fakat biz boyun noktasında görülür görülmez, düşman ateşine uğradık. K. O. K. bize söylediği kıt'aların bulunmadığından dolayı epeyce mahçup oldu. Yusuf İzzet B. in garip bir haleti ruhiyesi vardı. Ordu menzil karargâhının ve gerideki bütün teşkilâtın mütemadî rahatında olduğunu, muharebenin bütün zorluklarını yalnız kendisinin yüklediğini zan ve itikat ediyordu. Bu zorluğu, tehlikeyi herkese göstermek ve herkesi o tehlikeye karşı göndermekle müteleziz oluyordu. O. K. nını düşman ateşine maruz bırakmasını ben kendisince tamamen malûm sayarım. Çünkü Erzurumdan evvelce gelmiş ve mebus ve eşraftan ibaret bulunmuş olan bir heyeti de cephenin en tehlikeli siperlerine götürerek onların telâşından zevkiyap olduğunu kendisi söylemişti. Topçu mevzilerini ve kıt'alarını dolaşarak Tortuma döndük.

26 Nisan vaziyeti:

30. F. Kotmar garbındaki dörtyol ağzında.

31. F. Simserkisine geliyor.

32. F. Tuvana geliyor.

30. F. nin mevcudü 500 olup pek az olduğundan onu ihtiyata alıp 31. F. yı oraya vermediği K. O. K. düşünüyor. Otkada 2 Tb. ve 2 M. T. den ibaret müfreze (Vehik) e atılmıştır. (Tiyo) da 2 Tb. la 2 top kalmıştır. 29. F. dan 3 Tb., 3 M. T. , 2 top (Ahıpsor) yaylasına geliyor, orasını müdafaa edecektir.

25 nisanda öğle vakti bir düşman alayı Tetmaca ve bir alayı Kifiğe gelmiştir. İslâmkötek cihetinden ilerliyen bir düşman kolu daha varsa da kuvveti malûm değildir. 24 Nisanda Tetmaç üzerinde bir düşman süvari alayı görülmüştür. 31, 32. F. rın karşısında düşmanın faaliyeti yoktur. Temas muhafaza edilmektedir. Kıt'alara hayli ikmal efradı geliyor. Fakat kâffesi kendi elbiselerile. Bunlar da pek düzgün olmadığından çıplak demektir. Bu hal hem sıhhatlerini, ve hem de inzıbatı bozuyor. Çünkü firara ve köylüler arasına karışmağa çok müsaittir. Hava soğukladı. 25/26 Nisan gecesi 8 nefer donmuştur.

Van isyanı devam ediyor. Asî Ermeniler az buldukları yerlerdeki jandarma ve memurları ve ahaliyi ve kadın ve çocukları

öldürüyor. Kadınlara tecavüz ediyorlar. Van vilâyeti kan ve ateş içindedir. [*]

Mayıs bidayetinde 1. kuvvei seferiye Dilman civarında Ruslara taarruz etti. Atamadı. Ruslar, Tutaktaki 3. ihtiyat süvari fırkasını bozdu. İhtiyat Sv. A. ları daimî âdetleri olduğu gibi dağıldılar. Muradiyedeki ihtiyat livası 400 kişilik bir Rus kuvveti karşısında çekildi. 29 Nisanda düşman Sipori gedğine ve IX. K. O. nun bulunduğu sol cenaha taarruza başladı. Bugün ordunun bulunduğu umumî hat takriben şöyle idi: «Lâzistan havalisi ayrı bir mntaka olduğundan ondan bahsetmiyorum.»

Milo - Eşbeşan - Tebu - Vehik - Arappediği - İslâmkötek - Sinans - Kotma - Kireçlidağ - Doradağı - Ağnavut - Koziçantepe - Kalender - Azap - Komason - Kepenek - Delti - Çakmakdağı - Kırnako - Kop - Aktaş - Ahlat - Reşadiye. Düşman taarruzu şedit ve ciddî görünüyordu. Bu sırada karargâhta bir süvari zabiti zuhur etti. Kim olduğunu hatırlıyamıyorum. Erzurumdan kıtasına gelmekte iken Kızılkilise ile Tuzla civarlarında iki alay Rus süvarisi gördüğünü söyledi. Fena bir tesadüf eseri olarak diğer bir zabıt te bunu tekit ve teyit etti. Karargâhta bu haber şayi olurken telefonlar da X. ve IX. K.O. ların ileri hatlarını düşmanın zaptettiği bildiriyordu. Karargâh bir dere içerisinde idi. Düşmana mukabele edecek bir kuvvet te yoktu. Kızılkilise yolu kesildiğine göre Tortum, Kale veya Kesence kapısı, yahut Virimik kapısı yolları ile çekilmesi mümkündü. Kızılkilise cihetine göndermiş olduğumuz zabıt keşif kolunun dönmesine erkânharbiye reisi Goze Bey sabredemedi. Çünkü bizim keşif kolu ile beraber düşman süvarisinin de yetişebilmesini muhtemel görüyordu. Erzurumla muhaberemizi yapan tek bir tel idi. Düşman süvarisinin bu teli kesmemesini bizi hile ile ansızın bastırmak için yapmış bir tedbir olduğuna inanmıyordum.

Erkânharbiye reisi, hastaları, eşyayı, fazla zabitanın derhal geriye gitmesine emir verdi. Bunlar yola çıktı. Cephede ise vaziyet gittikçe zorlaşıyordu. Düşman X. ve IX. K. O. ların tekmil cephesini sıkıştırıyor (ve Kireçlidağ, Duradağ cihetlerine de sar-

[*] 29 nisan 331 de XI. K. O. 1. ve 5. kuvvei seferiyeler ve Bağdat alayı ile 28. Fırkanın sahra taburu Pasinler grubu namını alarak Abdülkerim bey kumandasına verildi. Vazifesi düşmanın büyük ve faik kuvvetlerle taarruzu halinde muhtelif mevzilerde düşmanı durdurarak Erzurum istikametinde çekilmek idi.

kiyordu) [*]. Kıt'alarımızın bu yerleri terketmesi hepsinin Tor-tum deresine tıklmasını ve pek felâketli akibetlere uğraması çok ihtimalli gösteriyordu. Karargâhın yerinden kimıldanması, derhal K. O. larca şayi olarak onların çözülmelerini intaç edeceğinden eş-yalar gittikten sonra dahi karargâhın son deme kadar burada kal-masını Mahmut Kâmil Paşaya arzettim.

Kaldık. IX. ve X. K. O. lara cephesinde bu muharebeler olur-ken XI. K. O. da mühim bir şey yoktu [**]. Bu taraftaki taarruzun şiddeti görülünce IX. ve X. K. O. lara taarruz eden düşmanın sol cenahına doğru mümkün olan kuvvetle yürümesi XI. K. O. ya emrolundu. K. O. ların kendi cepheleeri haricine kuvvet istenilmesi mutlaka evvelâ bir itirazla karşılanmak fena âdeti yer tutmuştu. Abdülkerim Paşa da evvelâ kuvveti olmadığından, zebunluğun-dan bahsetti. Nihayét kabul etti. Fakat bu harekât ancak akşama doğru tesirini gösterebilecekti. O zamana kadar kıt'aların yerlerin-de tutunması elzemdi. Halbuki herkeste bir sinir buhranı olmuş-tu. 17. F. K. Sadık Sabri B. asabileştiğinden bahsederek ka-rargâhta zuhur etti. 29. F. K. Behaettin B. bir fırka kuvvet gön-derilmezse kat'iyyen tutunamayacağına feryat ediyordu. Yusuf İzzet B. asıl mevzi siperlerinden bir kısmını düşmanın işgal etti-ğini telefonla söylüyordu. Bunların hepsine ilâveten ve bunların te-sirile ordu kumandanı fevkalâde asabileşti. Top seslerinden müte-ezzi olduğunu söylemeğe başladı. Kumandanlarımızda daima va-ziyeti mühim ve kendi kuvvetini gayri kâfi göstermek illeti maat-teessüf görülmekte idi. Bu suretle muvaffakiyet halinde, galebe büyük görülecek ve ademî muvaffakiyet halinde de mağlûbiyetin mazereti olacaktı. Bu fena âdet en küçük kıt'adan, en büyüğüne kadar gidiyordu. Binaenaleyh bu feryatların hangisi doğru ve doğruluğu ne derecede olduğu belli değildi. Şahsa tâbi idi. Karar-gâh herhalde bu raporların kuvvetinden yüzde seksenini tenzil et-mek mecburiyetinde idi. Rus süvarisinin Kızılkilise civarında gö-rüldüğünün esası olmadığı anlaşıldı. Bu karışıklık içinde harekât subesinin teklifi, hem XI. K. O. nun taarruzunun tesiri görülmesine

[*] Kireçli dağ, Devre dağı cihetlerine bugün düşman gelmemiş idi. Burada yanlışlık vardır. Kireçli dağ Devre dağı muharebeleri 28 : 31 Mayıs 331 de olmuştur

[**] 9 ve 10. Kolordulara taarruz eden düşman Kızıldağ ve Sivri gediği cihetle-rinde idi. 11. Kolordunun Sivri gediğine taarruz etmesi imkânı olmadığı haritaya bakmakla pek kolay anlaşılır. Bu emir 28 : 31 mayısta vuku bulan Kireçli dağ Dev-re dağı muharebeleri esnasında verilmiş ve 11. Kolordu kumandanının da müstelea-ları o vakit vaki olmuştur.

zaman kazanmak ve hem de kıt'alara kuvvei maneviye vermek için mukabil taarruz yapmak idi. Ordu K. nı bunun yapılabileceğine inanmıyarak maamafih son bir tedbir olarak ve biraz da gülerrek kabul etti. Telefonla 29. F. ya verilen emre, fırka K. da evvelâ inanmadı. Sonra hayret etti. Nihayet delice bir hareket olarak teşebbüs etti. X. K. O. K. nı mukabil taarruz için elinde hiç bir ihtiyat kuvvet bulunmadığını söyledi. Karargâh efradı ve zabitan emirberleriyle bizzat taarruz etmesini kumandan paşanın emrettiğini telefonla söylendi. O da mırıldanarak uzaklaştı. Her halde mukabil taarruz muvaffak olmasa dahi, düşmanı bir müddet durduracaktı. Akşam üstü telefon çingırağı ordu kumandanına X. K. O. nun düşman eline geçmiş olan siperleri tekrar geri aldığını haber vermek için çaldığı zaman ordu K. nı fena bir haber işiteceğini zannederek mikrofonu o sırada yanında bulunan harekât şubesi müdürüne verdi. Mumaileyhin söylediğine inanmıyarak bizzat dinledi. Geniş bir nefes alırdan bu haberi [*] 29. F. nın 200 esir ve bir kaç makineli tüfek iğtinam ederek düşmanı mağlûp ettiği hakkındaki rapor takip etti. X. K. O. nun sağ cenahındaki Kireçlerdağı ve Devredağı karşısında bulunan Rusların çekilmekte olduklarının tarassut olunduğu da bildirildi ki bu da XI. K. O. nun hareketi neticesi idi [**]

30 Nisanda 31. F. cephesinde taarruz devam etti. Fakat püs-kürtüldü. IX. K. O. cephesinde de taarruz durdu. Çok telâşlı geçen günlerin gecelerini ordu K. ile beraber bütün ordu karargâhı harap ve boş köy odalarına serdirilen samanların üzerinde geçirdi. Mayısın birinci günü eşyalar geri geldi. Karargâh ta eski vaziyetini aldı. Mayısın ikinci günü karargâhı umumiden alınan emirde hulâsatan deniliyordu ki: «Karşınızdaki Rusların iki K. O. su vardır. 3. O. nun kuvveti taarruza kâfi olmasa bile herhalde müdafaaya kâfidir. Ben kânunuevvelde acemi kıtaatla galibane harbettim.» Enver Paşanın galibane dediği harp Sarıkamış taarruzudur. Bunun ne kadar mal ve can ziyana sebep olduğunu evvelce yazmıştım. Tekrar etmiyeceğim. Yalnız acemi kıtaatla denilmesinin gayri vaki bir isnat olduğunu izah edeceğim. Harbin iptidasındanberi 3. O. da bulundum. Ben o kanaatteyim ki: Osmanlı hü-

[*] 29. Fırka değil 30. Fırka tarafından bir taarruz yapıldığı harp ceridelerinden anlaşılıyor.

[**] 11. Kolordunun (34. fırka) bu hareketi 29 : 31 mayıs Devre dağı - Kireçli dağ muharebelerinde vuku bulmuştur. HARPTARİHİ ENCÜMENİ

kûmeti asırlardanberi bu kadar muntazam, mücehhez ve mualllem bir ordu meydana çıkarmamıştır. Ahziasker şubeleri efradı toplarken evvelâ muinsiz denilen ailesi muhtaç neferleri, sonra gayri muallmeleri ve malûlleri ayırmış ve kıt'alara vereceği askeri sıhhati yerinde, mualllem olanlardan seçmiştir. Bunların miktarı da kendilerinden istenilen adetten fazla bulunduğundan kısa boyluları bile ayırarak levent gibi efrat göndermişti. Benim de gözlerimle gördüğüm gibi efradın hepsi mualllem ve boylu, boslu idi. Depboylar ağızlarına kadar doldurulmuş olduğundan kâffesi de en muntazam ordularda olduğu gibi giyinip kuşanmıştı.

Bu askere gayri mualllem diyerek kıymetini düşürmek ve Sarıkamış faciasına galibane harp namı vermek ve bu iddiayı da hakikati bütün çıplaklığı ile bilen bir orduya karşı söyleyebilmek büyük bir cüretti. Bu ordu Sarıkamışta karlara gömüldü, mahvoldu. Şimdiki mevcudümüz o gayri mualllem denilen efrattan, ahziasker şubelerinde kalmış olan artıklardı.

Elimizde olup, Rus K. O. larına muadil sayılan kuvvetler de şunlardı:

<u>Kıtaat</u>	<u>Muharip piyade</u>	<u>Umum muharip efrat</u>
IX. K.O.	6910	8548
X. K. O.	6900	9114
XI. K. O.	3585	5756
2. Sv. F.	1542	3302
5. kuvvei seferiye	4733	6267
Milo müfrezesi	3500	
Bağdat alayı	626	900
Yekûn	27886	33896

Asıl cephe de bulunmayıp orduya merbut bulunan diğer kuvvetler de şunlardı:

1. kuvvei seferiye	10000
Van seyيار J. F.	2500
Muş deposu ve gönüllüler	2000
Van deposu ve gönüllüler	2000
3. ihtiyat Sv. F.	1000
Yekûn	17500

Bunlardan başka Lâzistan havalisindeki kıtaat varsa da bunların ordu cephesine faydası yoktu. Birinci kuvvei seferiye de he-

nüz orduya yetişmemiştir. Van, Muş depoları ve gönüllüleri, 3. ihtiyat süvari fırkası, seyyar jandarma gibi derme, çatma kuvvetler ise Tutaktan Van gölü cenubuna kadar olan mıntakayı müdafaa ve her tarafta çıkan Ermeni ihtilâlcilerile çarpışmakta idi. Buna mukabil Rusyanın Kafkas ordusu:

Tabur		Mk. T. Bl.	Sv. Bl.
1. Kafkas K. O.	44	8	6
2. Türkistan K. O.	36	8	1
1. Kafkas kazak Sv. F.		1	84
Yekûn	80	17	91

Bu miktar karargâhı umuminin cephemizde bulunduğunu kabul ettiği kuvvetler olup yekûnu umumisi 100,000 nefer kuvvetinde ve binaenaleyh bizim üç misli kuvvetimizde idi. İlbis, iase ve mühimmatça olan faikiyeti de adetçe olan faikiyetini çok geçiyordu. İşte karargâhı umuminin kendi verdiği malûmata göre hesap olunan bu düşman kuvvetine karşı müdafaaya ordunun kifayeti iddia olunuyordu.

Van ihtilâlinin teskinine o cihette bulunan kuvvetler kifayet etmediğinden birinci kuvvei seferiyenin de o tarafa gelmesi emrolunmuştu. Birinci kuvvei seferiye Başkaledeki düşmana taarruzu göze alamıyarak Nurdüz ve Şınak üzerinden Vana gitmek niyetinde olduğunu bildiriyordu. Ahval yanlış kararları böyle düzeltir. Düşman ordusu hedefi aslı olduğu kaidesini unutarak Tahrana, belki daha uzaklara gitmeği kuran fırka şimdi kendi memleketimiz dahilinde sapa yollar arıyor.

1331 Mayısından [*] Ağustosa Kadar

Mayıs ayında çok yağmur yağdı. Geceleri soğuktu. Âdeta askerden donanlar oldu. Bilhassa ileri hatlardaki örtüsüz, elbisesiz

[*] Mayıs başlarında Van, Bitlis vilayetlerinin şimal mıntakalarında ahval fera gidiyordu. Malazkirtten başka Batnus ve Bargiride düşman eline düşmüştü. Bunların karşısındaki aşiret süvari knt'aları dağıldı. Düşmanın bu akınına karşı 1. kuvvei seferiye ile Muştaki Osman Nuri bey müfrezelerine hareket emri verilmiş isede henüz düşmanla karşılaşmamış idiler.

4 Mayıs 331 de Kupakilan Muş müfrezesi düşmanla çarpışmağa başladı ve 5 mayısta düşmanı Malazkirt istikametine taredetti.

13 Mayıs 331 de 2. nizamiye süvari fırkasından bir alay ordu emrinde olarak Tatvana sevk olundu ve aynı gün 23. süvari alayı da Hinise tahrir edildi. Bu sıra-

efrat çok müteessir oluyorlardı. 21 Mayısta karargâhımızın ortasından geçen sel yarıntısı yağmurlarla büyüdü, kabardı. Geçmek isteyen bir mandayı karpuz gibi yuvarladı, götürdü. Nehaftan geçen çay da nehir halini aldı, köprümüzü söktü. Erkâniharp İshak Avni Bey, hayvanla bu suyu geçip karargâha gelmek isterken seller alıp götürdü. Karargâh efradı yardıma koştu, Avni Bey kurtuldu, hayvanı kurtarmak isteyen bir nefer boğuldu. Haziran girdi, fakat hâlâ yağmurlar dinmedi. Kırk ikinci yağmurları burada tamamen hükmünü yapıyor. Her ikindide yağmur yağıyor ve akşamları soğuk başlıyor.

11 Haziranda Ruslar bir alay piyade, iki ağır makineli bölüğü, altı top ve 7 süvari bölüğü ile Kopa.

İki piyade alayı, dört süvari alayı, üç batarya ile Aktaş - Ahlat hattına ve altı tabur ve iki batarya ile Reşadiyeye taarruz ettiler.

Kopta beşinci kuvvei seferiyeden yedi tabur ve bir seri ve bir mantelli dağ bataryası vardır.

Ahlat hattında birinci kuvvei seferiyeden üç tabur ve iki top.

Tatvanda birinci kuvvei seferiyeden 3 tabur ve 4 batarya vardı. Tatvandaki kuvvet Ahlatı takviye etmek için gönderildi. 5. kuvvei seferiyeye yetişmek üzere yolda bulunan bir tabur da muvakkaten birinci kuvvei seferiyeye verildi. Reşadiyede 1. kuvvei seferiyeden 44. alay, bir Ağ. Mt. ile iki seri dağ topu ve Van sey-yar jandarma F. sindan 1000 neferle bir adî dağ topu vardır. 36. F. ordunun müteaddit iş'arları üzerine 4. O. dan 3. O. emrine verilmişti. Bu fırkanın ilk kademesi de Bitlise gelmişti. Bu cihetteki düşman kuvvetinin 261. ve 262. P. A. ları olduğu muhakkak ve nişancı livasının bulunması şüpheli idi. Düşman taarruzu her tarafta kemali muvaffakiyetle durduruldu. Yalnız pek kıymetli zabitlerimizden alay kumandan vekili Hakkı Fazıl Bey vahim surette yaralanmıştı. Asaleten tayini nezarete inha edildi. Fakat maatteessüf zümrei şehadete iltihak etti.

17/18 Haziranda 3. ihtiyat süvari F. sı Yekmal - Koçan -

larda Rusların İranda (Savuçbulak) a karşı hareketleri başlamış idi. Beşinci kuvvei seferiyeye Hunus üzerinden Bitlise yürümesi emir verildi. Ordunun maksadı 1. kuvvei seferiye, 36. fırka, 5. kuvvei seferiyeyi müttehiden kullanarak düşmanın Savuçbulak ve Van havalisinde ehemmiyet kazanan taarruz hareketlerini durdurmak idi. (Bu sıralarda birinci kuvvei seferiye Van ve Hakkârî muntakalarından Bitlise doğru yürüşte idi.)

HARPTARİHİ ENCÜMENİ

Mollayadin hattına çekildi. Karargâhı Şakirt köyündedir. Molla Osman cihetindeki düşmanı altı taburla iki süvari alayı tahmin ediyor. Bir tabur piyade ve bir bölük süvarinin Hacıyotiden Malazkirde gittiğini bildiriyor. Pasinler gurubu da iki süvari alayının Ceran gölünden Mollaosman cihetine gittiğini haber veriyor.

Aras vadisindeki [*] kuvvetlerin umumî Pasinler gurubu adını alarak XI. K. O. K. nin emrine verildi. X. K. O. cephesinde ise Ruslar 8 Haziranda Tuzladağını ve Kızıldağı boşaltıp çekildiler. Askerlerimiz işgal etti. 20 Haziranda Ruslar altı süvari alayile Karabaziya doğru ilerlediler. Sonra Kefri cihetine çekildiler. 28 Haziranda düşman Kopa ve Ahlattan Kabaktepeye taarruz ettiler. Murat nehrinin iki tarafından yürüdüler. Bu taarruzları da durduruldu. 29 Haziranda eski yerlerine çekildiler.

36. F. Reşadiyeden çekilmiştir. Yalnız birinci kuvvei seferiye kıt'aları mukavemet etmektedir. Rusların Van - Ahlat, Kop mıntakalarındaki faaliyeti ve X. K. O. ile Aras mıntakasındaki sükûnetleri düşmanın sağ cenahımızdan faaliyete geçeceğini gösteriyordu. Her taraftan kaçarak Rus ordusuna karışan Ermenilerin teşvikatı da düşmanı bu tarafta kolay muvaffakiyetler kazanmağa heves ettirmişti. Binaenaleyh en kuvvetli ve zinde olan 1. ve 5. kuvvei seferiyeler bu cihete tahsis olundu. Kuvvei seferiye namile teşkil olunan bu fırkalar uzak memleketlerde hususî vazifeler almış olduklarından teçhizatları, silâhları, kıt'a mevcutları pek fazla ve kasaları altın ile dolu idi. Fakat 3. O. nun vaziyeti bunların ikisini de kendi tarafına çekti. Tasavvur edilen hayal teşebbüs edilmeden silindi. Bu fırkalar 3. O. mıntakasına girdikleri vakit kuvvetlerini yarı yarıya zayı etmişlerdi. Temmuzda 1. kuvvei seferiye 7612 ve 5. kuvvei seferiye takriben 6000 nefere inmişlerdi ki yarı yarıya demektir. Aylarca süren kara yürüyüşleri her orduda bu nisbette zayıata sebebiyet veriyor. 4. O. dan gönderilmiş olan 36. F. da 3. O. kıt'alarına nisbetle dolgun mevcutlu demektir. Ordu bu kuvvetli fırkalarla süvari fırkasını ve 9. kolordunun 17. ve 28. F. larını sağ cenaha doğru yürüttü. 29. F. yı da Pasinler gurubunun en sağına geçirerek yine bu cihete muavenete hazırladı.

İd mıntakasındaki X. K. O. 7000 neferlik kendi kuvvetile kaldı. Pasinler vadisindeki gurup ta 11000 nefer kuvvetinde idi.

[*] Aras vadisindeki kuvvetlerin Pasinler gurubu namını alması haziranda değil 29-Nisan-331 de olmuştur.

buralardan daha ziyade kuvvet almak büyük tehlikeyi mucip olacaktı. Tortundaki karargâhın muhaberâtı bir tek telgraf teline münhasırdı. Bu da yetişmiyordu. İkinci bir tel ilâve edilemeyecek kadar malzeme ihtiyâc içinde idik. Ordu karargâhı da sağ cenaha yaklaşmak üzere temmuzun birinci günü Erzuruma geldi. Sağ cenaha yürütülen IX. K. O. kıt'alarından sekiz tabur, beş top ve altı ağ. Mt. dan mürekkep birinci kademe 3 Temmuzda Bayburda ve altı tabur, altı top ve iki Ağ. Mt. dan mürekkep ikinci kademe Hasankalede idi.

Ruslar 3 Temmuzda tekrar Kopa taarruz ettiler. 1. kuvvei seferiye akşama kadar pek büyük şecaatle dövüştü. Fakat akşam üzeri bir taburun yaptığı panik ötekilere de sirayet ederek iki top bırakarak Lize ricat ettiler. Ordunun en kuvvetli parçasının Murat vadisinde toplanması dolayısıyla karargâhın da o tarafa gitmesini erkânıharbiye reisi kumandanına teklif etti. Fakat İd ve Pasinler mıntakaları da yüksek ehemmiyette olduklarından bahisle kabul olunmadı. Yalnız bu muhtelif kıt'aların bir elden sevki için hepsine birden «Sağ cenah grubu» namı verilmesi ve kumandanlığın XI. K. O. K. Abdülkerim Paşaya tevdiî münasip görüldü. 3 Temmuz taarruzu bu taraftaki düşman faaliyetlerinin tehlikeli bir hal aldığını göstermişti. Ruslar zaten 3 Mayısta Vanı işgal ve Malazgirt ile Ahlatı ellerinde bulunduruyordu. Abdülkerim Paşaya talimat vererek bir an evvel göndermek üzere 4 Temmuzda Hasankalede ordu kumandanı, erkânıharbiye reisi, Abdülkerim Paşa toplanarak talimat verildi. 9 Temmuza kadar grup kumandanı taarruzu hazırladı ve o tarihte taarruza başladı. Malazgirt, Erciyeş işgal edildi. Grubun asıl büyük kuvveti düşmanı sürerek 21 Temmuzda Karakiliseyi aldı. Bir çok erzak ve mühimmat elde etti. Fakat şimalden imdat kuvvetleri alan Ruslar aynı günde mukabil taarruza geçtiler. Kuvvetlerimizi ihataya başladılar. Kıtaat çok zorlukla ve ancak Türk askerinin şecaatle kendilerini Kılıçgediğinden geriye atabildiler. Bu harekât hakkındaki notlarım pek muhtasar olduğundan bu umumî malûmattan başka bir şey ilâve etmiyeceğim. Yalnız iki mühim noktayı zikredeceğim.

Birisi X. K. O. K. nının ve erkânıharbiyesinin hotkâmane hareketidir. K. O. K. ve erkânıharbiye reisi ihata tehlikesini görünce K. O. K. tehlike geçinciye kadar 28. F. K. na ve erkânıharbiye re-

isliğini Kara Vasıf Beye bırakarak kendileri Sebikebar olarak ihata kışkacının içinden fırlayıp çıkmışlar ve geriye gelip oturmuşlardı.

Sağ cenah grubu kumandanı Abdülkerim Paşa raporlarında bu hareketi haklı olarak pek şiddetli kelimelerle ifade etmiştir.

İkincisi de, sağ cenah grubu karargâhının harekâtıdır. Sağ cenah grubu kumandanı hiç bir vakit K. O. larla, kıt'alarla temas ederek ve harekâtı harbiye hakkında onlardan rapor alarak ona göre emir vermemiştir. Bunu kendisi de yazıyor. Her biri çarşaf kadar olan harekâtı harbiye emirlerinin ordu karargâhına gönderdiği suretlerinden anlıyorduk. Grup K. daima cepheden bir yürüyüş mesafesi kadar geriden hareket etti. İlk verdiği emrin nasıl yapıldığını bilmiyerek, fakat onun tamâmile ve aynile yapıldığını farz ve tasavvur ederek ona göre ikinci ve ikinciyeye göre üçüncü... İ. A. emirleri vermiştir. Grup K. alenen bunu yazıyor ve diyor ki: «Dünkü vermiş olduğum emrin tarzı icrası hakkında rapor almakla beraber şu emri verdim.»

Halbuki tasavvurâtı hiç te yapılanlara mutabık değildi. F. lar K. O. lar kendiliklerinden hareket ediyorlardı. Kıt'aların birbirile tesanütleri iyi netice almadan müessir idi. Ali İhsan B. F. sı sağ cenahta ve IX. K. O. solda kendi zati teşebbüsleriyle hareket ettiler. Ne yapabildileres, kendi eserleridir. Ruslar IX. K. O. nun sol cenahını ihataya başlayınca ordu bu hali gördü. 29. F. ya Kernako, Mızrakgediği istikametinde yürüyerek tesadüf edeceği düşmana taarruz etmesini ve bu suretle sağ cenah grubile temas ederek o grubun çekilmesini kolaylaştırması emri verildi. Fakat 29. F. bu emri çok yavaş yaptı. Tesiri görülmedi. Kahraman askerlerimiz gerilerine doğru düşmanın geçmiş olmasına rağmen süngülerile yollarını açarak yürüdüler. Kıt'alarımız Kop - Babadağı hattında durdu.

Abdülkerim Paşa kumandasındaki sağ cenah grubunun hareketleri şu suretle olmuştur:

9/Temmuz/331 de Osmanlıların vaziyeti şöyle idi:

Mürettep K. O. K. Miralay Halil B.

36. F. sile, Bitlis şimalinde, Gulmanhanı - Başhan.

1. Kuvvei seferiyesi [*] ile, Nazik gölü garbında Mollababa dağı, 2500 rakımlı tepe.

5. kuvvei seferiyesile, Haçlı göl ile Nazik gölü garbındaki Kaşin - Molladurak.

Hattında bulunuyordu.

IX. K. O. K. Mirliya Remzi Paşa.

28. F. sı ile Guşdiyan.

17. F. sile Memik civarında [**].

2. Sv. F. sı ile bir ihtiyat Sv. Lv. sından mürekkep kuvvet. Kumandanı: Kaymakam Mürsel Bey

Sv. F. sı ile Malazgirt garbı şimalisinde Geranlık - Nurettin hattında.

İhtiyat Sv. Lv. ile Kop garbında Yoncalı - Tegotta.

3. İhtiyat Sv. F. K. Hacı Hamdi Bey.

Tohan, Mollayadin.

İki alay piyade, bir ihtiyat Sv. alayı ve 1 Ağ. bataryadan mürekkep sol cenah müfrezesi K. Miralay Tevfik B.

Göksu deresi garbında Reşan - Alikulu hattında bulunuyorlardı.

Osmanlı kuvvetleri karşısında bulunan Rusların kuvveti de üç avcı alayı, üç ihtiyat alayı, üç Pılâston taburu, bir Dragon ve altı kazak süvari alayıyla yirmi sekiz sahra ve miktarı belli olmıyan dağ topundan ibaret olmak üzere tesbit edilmekte idi.

9 Temmuz, saat: 9 da taarruza başlandı. Düşman geri atıldı. 12 Temmuzda Malazgirt istirdat olundu. Bu suretle sağ cenah grubu taarruz hareketlerine devam ederek bir kaç yerde muharebe ile düşmanı çekilmeğe mecbur ederek mürettep K. O. sağ cenahile Adaletabat - Kamışlı - Batnos - Kanısarek istikametini takiple 20 Temmuzda Karaköse şimali şarkisine.

IX. K. O. sağ cenahile Malazgirt - Harabe - Burgubulak - Ha-

[*] Bu kuvvei seferiyeler bilhassa müntahap efrat ve zabıtlardan ve birer firka kuvvetinde kadroları tamam ve her bir teçizatları mükemmel olarak İrana mütevecihen İstanbuldan tahrik edilmişti bunlardan yalnız I. kuvvei seferiye İrana girmiş ve Dilmanı da zabt etmiş isede mağlup olmuş ve daha sonraları Rusların Van üzerine yaptıkları taarruzları durdurmak maksadile Van ve Hakkâri cihetlerine celp olunmuştur. 5. kuvvei seferiyede Tortum gurubu emrinde bulunurken Van hareketleri üzerine bu civara gönderilmiş ve bu suretle mürettep K. O. teşkil olunmuştur. Halep istikametinden gelmekte olan 36. F. da bu K. O. emrine girmiştir.

[**] IX. K. O. nun 29. F. sı Tortum gurubu emrinde kalmıştı. Ancak 22-Tem-331 de bu F. da 3. O. tarafından sağ cenah gurubu hareketlerine yardım için Mirgemiş dağı ve civarına gönderilmiştir.

son - Palandöken - Çörgük istikametile Karaköse cenubu garbisi Poşık - Mollaosman civarında.

2. nizamiye Sv. F. ile merkezi sikleti mürettep K. O. cephesinde olmak üzere Şoluplu - İmaretulya - İmaretsüflâ - Malhas istikametile hareket ederek - mürettep K. O. sağ cenahında - Murathan - Yazıcı hattına vâsil olmuştu.

Sol cenah müfrezesi de evvelâ Bahçe - Dolabaş istikametile Malazgirt şimaline teveccüh etmiş ve buradan tekrar şimale tebdili istikamet ederek Murat vadisi ile Tutak garp sırtları Hanikiden Şiryan suyu üzerinde Küleye varmıştı.

3. ihtiyat Sv. F. ise Kütkan - Karaağaç - Kargarisüflâ - Esmer - Mızrak istikametile hareket ederek 20 Temmuzda Remkânda toplanmış bulunuyordu ve buradan Tahirgeçidi ve Mirgemirdağı istikametlerine karşı gözetleme tertibatı almıştı.

36. F. ise Van gölü cenubunda düşmana karşı ufak bir kuvvet bırakarak büyük kısmile Van gölü şimalinden Tigot - Kızılyusuf istikametile çekilen düşmanı takip ve 25 Temmuzda Bargiriye vâsil olmuş ve orada kalmıştı.

Düşmanın Sağ Cenah Gurubuna Mukabil Taarruzu

23 Temmuzda grup kıt'aları için esaslı bir hattı müdafaa olarak kabul ettiği Malhas - Hamzegân garbı - Kavaklık - Haşto hattının tahkimini emretti ve işe de başlandı ise de düşman başka cephelerden iktisat ettiği bir fırka kadar kuvvetini sağ cenah grubu karşısına naklederek kuvvetlenmiş bulunduğundan bugün muhtelif sınıflardan mürekkep bir kol ile Tahirgediği cihetinden ilerliyerek Zeydegân ve Remigân sırtlarını işgale ve aynı zamanda Tortum ve pasinler grupları cephelerinde de nümayişi taarruzlara başlamıştı. 3. O. ca Mirgemirdağı istikametine sevk edilmiş olan 29. F. da düşmanı verilen emir mucibince Abutzeyt istikametinde yandan zorlaması lâzım gelirken bu vazifesini yapamamış olduğundan düşmanın sağ cenah grubunun sol yanına yaptığı tesir kendini göstermeğe başladı ve düşmanın Karaköse şimalindeki kuvvetleri de taarruza geçtiğinden grup ricate mecbur oldu. 29/Temmuz/331 e kadar beş gün devam eden pek çetin ve kanlı ricat muharebeleri neticesi sağ cenah grubu 30 Temmuzda aşağıda gösterilen hatta kadar çekildi. Bu muharebelerde IX. K. O. çok tehlikeli

vaziyetlere düştü ve pek büyük fedakârlıklar neticesi kendini kur-tarabildi.

a) IX. K. O. karargâhı: Karaçoban şarkında Karagöz mevki
17. F. sı ile Güzelbaba dağı

28. F. ile 2000 rakımlı tepe

b) Mürettep K. O. karargâhı: Liz

1. ve 5. kuvvei seferiyeler ile 36. F. , Kop cenubu ve Kop ce-
nubu garbî sırtları.

c) 2. muvazzaf Sv. F. , Nazik gölü şimali

d) 3. ihtiyat Sv. F. ile sol cenah müfrezesi Hınıs çayı şimalin-
de Gündüzbey mevkiinde.

Bundan sonra düşman takibini gevşetti ve kıt'alarımız 30
Temmuzda ve daha sonraları buldukları yerlerde intizamlarını
iadeye ve istirahate çalıştılar.

Harp Tarihi Encümeni

Ağustostan İkinci Teşrine Kadar

Ağustosun iptidasından sonra harekâta durgunluk geldi. Yal-
nız diğer darülharplerden, İtalyanın eski müttefiklerine karşı mu-
kaddes hotbinliği ile harp ilân ettiği, Birest Litovskın düştüğü,
Bulgarların Eylülde taarruza geçerek Alman ve Avusturyalılarla
beraber Avrupa şimendifer yolunu açacaklarını haber almıştık. Bu
yolun bizim için ehemmiyeti çok büyüktü. Çünkü cephaneye sı-
kıntıda idik. Bu sıkıntıları Başkumandanlığa diğer işlerle beraber
yazmıştık. 16 Ağustosta Başkumandan vekili namına Bronzar Pa-
şadan 15/6/331 tarihli cevap geldi:

5. O. da seri sahra topu başına 250 ve seri dağ toplarında
300 mermi kadardır. 2. O. da ise seri sahra topu başına ancak 300
kadardır. 5. O. da büyük bir muharebede elli bine yakın cephane
sarfolunmaktadır. 5. O. ya şimdiye kadar gönderilen 290,000 seri
sahradan 250,000 ve 80,000 seri dağ topu mermisinden 65,000 i
sarfedilmiştir. Seri sahra cephanesi hiç bir yerde artık depo olarak
yoktur. Binaenaleyh buradaki olanca himmet 5. O. ya cephane ye-
tiştirmeğe masruf olmaktadır. Memleketteki topçu cephanesi ha-
silatı ise yevmi 500 ü geçmemektedir.

Şu ahval tahtında cephane irsalâtında bir salâh oluncıya ka-
dar 3. O. ya cephane göndermek mümkün olamayacağı tabii zatiâli-

lerince müsellemdir.

Pek mühim ve hayatî olan cephanenin gönderilmeyeceği haberi ordu kumandanlığını endişeye düşürdü. Aşağıdaki telgrafla ihtiyaç izah olundu:

VEKÂLET
resî Kütüphanesi

Baş kumandanlık Vekili Enver Pş. Hz. ne

17-6-331

1— Baş K. V. i namına Bronzar Paşa imzasile mevruz 15/6/331 tarihli telgrafnamede 5. ve 2. O. ların sarfiyatı ve mevcutları zikir ve ahvali hazıra tahtında 3. O. ya topçu cephanesi gönderilmesi mümkün olamayacağı bildirilmektedir. Çanakale muharebelerinin ehemmiyeti ve mezkûr ordulara cephane yetiştirilmesinin mübremiyeti âcizlerince de kemalile takdir edilmektedir. Ancak 3. O. nun hiç bir mermi gönderilmeyecek surette ihmali de gayri caiz zannolunmaktadır. Düşman adeden bize faiktir. Biz ise top adedince düşmana faikiz. Geriden cephane sevki temin edilmezse bittabî top adedince olan faikiyetten istifade olunamayacaktır. En ziyade seri dağ mermilerine ihtiyaç vardır. Orduda mevcut seri dağ mermilerinin killeti nazarı itibara alınarak bir vaziyeti tedafüye ahiz ve cephane sarfını mucip olabilecek teması karip dahi katolunarak bulunduğumuz mevziin müdafaası kıtaata emir ve tebliğ edilmişse de düşmanın taarruzu halinde müdafaasının da cephane sarfiyatını istilzam edeceği tabiidir. Böyle bir halde elde mevcut cephane istihlâk olunacaktır. Sarfiyatı vakıamız velevki cüz'î olsun, geriden beslenmezse müdafaanın muvaffakiyeti meşkûk kalır. Ve böyle bir zamanda mermi yetiştirilmek arzu dahi edilmiş olsa budiyeti mesafe hasebile vaktinde vusulü müstahil ve cephanesiz bir ordunun uğrıyacağı âkibeti fecia müstağnii arzolduğundan 2. ve 5. O. lara verilen miktarda olmasa dahi velev cüz'î bir miktar cephanenin sureti mütemadiyede yola konulması mukatazayı maslahat görülmekte olduğundan bu hususun nazarı dikkati atufilerine alınarak is'afına müsaade buyurulmasını tekrar rica ederim.

2— İzam olunacağı vait buyurulan 20,000 neferin elzemiyeti dahi evvelki telgrafnamelerle arzedilmiş olmakla, efradı mezkûrenin serian yola çıkarılması ve tahrik edilmiş kafile varsa elyevm nerelerde bulunmakta olduğunun iş'arı hususuna inayet buyurulması maruzdur. Bilhassa Enver Paşa namına yazılan bu telgrafna-

me de bir tesir hâsıl etmedi. İttihat ve Terakkinin meşhur hatibi Ömer Naci Bey Erzurumdadır. Kırkpınarda kebab ve şarap âlemlerile meşguldür. Pek halûk ve temiz vicdanlı olan Ömer Naci Bey biraz kuvvet alarak İran içinde tabiatine uygun serbazane bir cevelân yapmak istiyor. Erkânıharbiyeye, İttihadı Terakkiye, kumandana mütemadiyen müracaatlar, istirhamlar yağdırıyor. Yalnız 100 nefer istiyor. Bu metalibat şöyle, böyle geçirilirken Şübner isminde bir Alman mülâzimi zuhur etti. Ordu K. ile mahrem görüşmeleri, haricte esrarlı surette hareketi, faaliyeti merakı celbediyordu. O. K. Şübnerin vazifesi hakkındaki sözlere lâfı başka tarafa çevirmekle muamelesi merakı arttırıyordu. Münasip zamanlarda sualler tekrar olunarak, anlaşıldı ki Şübnerin çok ehemmiyetli vazifei mahsusası varmış. Enver Paşa ordu kumandanına mahrem bir emirle, bunun maiyetine bir kaç ihtiyat zabiti tercüman ve bir miktar asker verilmesini ve her işini kolaylaştırması için yine esrarlı ve müphem bir emir vermiştir. Şübner de «galiba Hikmet efendi isminde» bir ihtiyat zabiti intihap ve bazı neferler istiyormuş. Kumandan da bu mühim işi merak etmiş ve bir hayli üzüldükten sonra mühim sırta vâkıf olmuş. Şübner Bakûya gidip neft ocaklarını mahvedecekmiş...

Küçük yapılı, sarı renkli ve sarı saçlı Şübner, Rusa benziyor. Rusçayı da iyi biliyormuş. Bizden yalnız türkçeye tercüman istiyor. Yanında bir kaç ta Alman küçük zabiti var. Bunlarla Azerbaycanı geçip Bakûdaki madenleri tahrip edemeyeceğini Şübner de elbette bilir. Fakat her tarafta harpten istifade etmek ve şu muharebeyi kazasızca atlattmak için böyle kenarda, köşede akla gelmedik memuriyetler, işler yaratanların birisi de Şübner olmuş. Bizim işittiğimize göre, bir kaç ihtiyat zabiti de İranda dolaşiyor. Alman propagandasını yapıyor. Akıllarınca İranda yerli bir kuvvet teşkil etmek istiyorlar. Alman hükûmeti bunlara mühim miktarda para veriyor. Memleketin ahval ve âdetlerine lâyıkile vâkıf olamıyan bu serseriler bu memleketler ve milletler hakkındaki vukuflarından, nüfuzlarından bahsederek hükûmetlerini ikna ve külliyetli para ve silâhla harekâta başlıyorlar. Kürtler ve Acemler çok kurnaz ve hilebazdır. Menfaatlerini bilip istifade de hiç menentleri yoktur. Bunlar parayı derhal duyuyor ve etrafına birer sadık bende olarak toplanıyorlar. Derhal takımlar, bölükler meydana çıkıyor. Giydiriliyor, silâhlandırılıyor, teşkilât yapıyor. İaşe mükemmel hale geliyor. Bunlar resimlerle, raporlarla şatafatlandırılarak Al-

manyaya gönderiliyor. Alman zabiti de mükemmel surette vakit geçiriyor. Fakat vaktaki bu kıta ile ciddi bir hareketi askeriye yapılmak isteniliyor. Derhal hepsi silâh ve elbiseyi alıp atını köyüne doğru sürüyor. Kaçanların yerine yeni teşkilât başlıyor. Ve yine tilkiler toplanıyor ve dağılıyor. Böyle devam edip duruyor. Bu sarfiyatın kısmı azamından aslan payını kimin aldığını söylemeği zait görürüm. Alman zabitlerinden bazıları Acem kızlarla evlenmişlerdi. Almanya hükümetinin bunlara inanıp milyonlar vererek göndermesi şayanı hayrettir. Şübner de Bakû madenlerini yok etmeği düşünmüş ve külliyetli para ile buralara düşmüştür. Herhalde İranda harekâtı hiç bir kontrole tâbî olmayacağından bir an evvel bizden uzaklaşmağı istiyor. Fakat orduca bu işe zabıt ve nefer vermek beyhude israf addediliyor. Bu esnada Şübner ile Ömer Naci birleştiler. Kumandanı daha ziyade sıkıştırmaya başladılar. İttihat ve Terakki murahhaslarının ricaları da ısrar haline geldi. Şübner eski vazifesinden vazgeçmiş, Ömer Naci Beyle bir müfreze alarak İran dahilinde Rusları taciz harekâtına iştirake karar vermiş. Ömer Naci Şübnerin parasile müfrezesini teçhiz ve iâşe edeceğinden onunla birleşmeğe hevesli idi. Şübner de Ömer Nacinin nüfuzuna talepkârdı. Bu iki hudayı serserinin tükenmez ricaları neticesinde ordu kumandanı 400 kişilik bir müfreze vermeği kabul etmiştir. Piyade bu suretle tedarik olununca süvari ve topçu ile müfrezelerini zenginleştirmeye istediler. Fakat orduca bunun is'afına imkân yoktu. Ömer Naci Bey dolaşmış, zabitlerle görüşmüş, kalenin depboyunda eski ufak tunç toplar bulmuş, hayli de cephanesi varmış, bunları almağa razı oldu. Zaten hiç işe yaramıyan bu topuklarla Ömer Naciyi memnun etmek ordunun da hoşuna gitti. Süvari meselesinin de hallini 3. ihtiyat süvari fırkası kumandanına bıraktık. F. K. her gün beşi gelip onu giden Kürtlerden bunlara bir miktar çapulçu katıldı.

Müfreze böyle vücade gelince Şübner ile Ömer Naci arasında için, için bir davanın büyüdüğünü duyuyorduk. Müfreze kumandanı kim olacak? Alman kendisinin kumandan olmasını, Alman milliyetine tabii görüyor. Ömer Naci ise eski bir zabıt ve müfrezesi kâmilen Türk askerinden ibaret olduğundan pek haklı olarak kendisinin kumandan olacağını düşünüyordu. Evvelâ gizli ve düşünce halindeki bu müddeiyat müfreze meydana çıkınca ortaya konuldu. Aralarında bir rhyali münakaşadan sonra Şübner kumandan ve Ömer Naci Bey de müdürü siyasî vazifelerini aldılar. Ve

12 Eylülde Hinise müteveccihen yola çıktılar. Efradın azlığı zamanında bu 400 kişi büyük bir kuvvetti. Fakat muhtelif müdahalelerin saik olduğu bu fedakârlık İranda kendilerinden pek çok miktarda düşman kuvvetini işgal ümidile teselli buluyordu. Enver Paşanın böyle serseri hareketlere pek itimadı vardı. Teşkilâtı Mahsusalar, Efgana gönderilen Şeyh Reşit, Kafkas ihtilâli tasavvuru, mevlevî, beктаşı, Yakup Cemil alayları gibi küçük şeyler bizim duyduklarımızdır. Kimbilir daha ne acayip şeyler olmuş, geçmiştir. Cephelere gitmekten kurtulmak için biraz gözü açık, palavrası bol, paralı neferler çeteci ve teşkilâtı mahsusa adı verilen yerlere sokuluyorlar. Bunlar hem ordunun kuvvetini azaltıyor, hem de gittikleri yerde her biri bir Nemrut kesilerek ahaliyi iz'âç ediyor. Kendilerini besletiyorlar. Yaptıkları, yapacakları da akıllarına ne gelirse odur. Balkan harbinin nihayetlerinde de Çatalcada çeteciler türemiştir. Bunlar hattı müdafaamızın ilerisini görmiyerek gerideki Kumburnu ve sair köyleri yağma ettiklerini o zaman oradaki kolordunun erkânharbi olan Enver Paşa pek güzel biliyordu. Fakat böyle serbazane hareketlere karşı zâfı vardı. Bütün hususî teşkilâtların, çetecilerin, şeyh ve derviş alaylarının müteşekkil olduğu efrat, orduya çağrılan yaşlardaki efrat idi. Bunların hali diğer neferlere de kaçıp bu serbest yerlerde rahat etmek hevesini uyandırıyor. Bunun için ne kadar gayri muntazam teşkilât varsa bunların lâğvile hepsinin kıt'alara dağıtılması orduca emel edinildi. Uğraşıldı ve pek çoğunda muvaffakiyet hâsil oldu. Enver Paşanın ve cemiyetin kuvvetli murahhası Behaettin Şakir Beyin muhalefetlerini kırarak teşkilâtı mahsusaların neferlerini taburlara verebilmeğe muvaffakiyet adı kullanmağı tam yerinde bir tabir sayıyorum. Bir daha böyle teşkilâtı mahsusaya müsaade olunmamasını da delillerile, ispatlarile arzolundu. Fakat o bildiğinden şaşmadı.

İrana gitmek üzere tertip olunup 3. O. cephesine birbiri arkasından gelen birinci kuvvei seferiye 51 ve beşinci kuvvei seferiye 52. fırka namı almış ve ikisi bir kolordu haline konulmuştu. Ordu K. ile bu kıt'aların teftişinde bulunarak XI. K. O. cepheslerini dolaşarak Erzuruma döndük. İngilizler Kütülâmareye taarruz etmişler ve kuvvetlerimizi Selmanpake kadar geriye atmış olduğundan bu iki fırkanın mürekkep olduğu XVIII. K. O. yu Iraka istiyorlardı. İhzarat ve teftişleri yapılan K. O. nun 51. F. nı 26 Eylülde Hasankale civarında teşyi ettik. Diğer F. da onu takip etti.

En kuvvetli bu iki F. nın yokluğunu ordu sonradan çok acı hissetti.

Kıtaatın işesi geriden gelen erzakın azalması dolayısıyla zorlaşıyordu. Buna bir çare bulmak üzere vali, menzil müfettişi, le-vazım reisi Tercana gittiler, geldiler. Bazı tedbirler aldılar. Fakat bu tedbirler bu vilâyete mahsustu. Halbuki orduyu besliyen diğer vilâyetler kendi işesini düşünüyor. Vasıtai nakliye yokluğundan bahsediyor. Az yollamak istiyordu. Zaten memlekette tarlalarda çalışan kollar azaldıkça memleketin hasılatı da eksiliyordu. Halbuki ordunun beslenmesi temin olunmazsa muharebe ve müdafaa değil, bulunulan yerde oturmak bile mümkün değildi. Binaenaleyh vatanın müdafasına memur edilen orduyu memleketin beslemesi zarurî idi. Bunun için ordu işe mıntakasındaki valileri topluyarak bir arada ve birbirine kabahat ve bataet atfına imkân bırakmıyarak erzakın sureti tedarikini konuşmak kararlaştı. 14 Teşrinievvelde Erzurum, Sivas, Trabzon, Harput, Bitlis valilerinin huzurile bir içtima yapıldı. Diyarıbekir vilâyeti de ordu mıntakasında idi. Fakat gelememişti. Ordu kendi gündelik ihtiyacını söyledi. Aralarında taksim ederek tedarikini onlara bıraktı. Valiler de aralarında müzakere ederek karar verdiler.

Ordunun İşe Mevcudu Şunlardı

Kıt'a ismi	İnsan	Hayvan
Trabzon ve havalisi kıt'aları	21,919	1589
Milo müfrezesi	4,241	441
Yekûn	26,160	2030
X. K. O.	27,390	5724
XI. K. O.	21,358	6392
52. F.	6,899	1312
Yekûn	55,647	13,428
IX. K. O.	21,529	6816
3. İh. Sv. F.	7,559	3316
Muş talimgâhı	2,025	27
36. F. ve merbutatı	6,317	4063
2. Sv. F.		
Yekûn	39,843	14,513

Erzurumdaki umum kıtaat ve müesseseler. Menzil, müstah-

Kıt'a ismi	İnsan	Hayvan
kem mevki dahil	43,689	5546
Kiği, Aşkale, Tercan, Erzincan,		
Bayburt kıt'a ve müessesatı	23,987	10,779
Yekûn	67,676	16,325
Suşehri talimğâhı	10,000	
Sivas talimğâhı	10,000	
Yekûn	20,000	
Umum yekûn	209,326	46,296
Buldukları yerde beslenecek olduğundan erzakının nakli lâ- zım gelmiyen kıtaat	34,399	1312
Geri kalan	174,927	44,984

Binaenaleyh 175,000 nefer ve 45,000 hayvanın iaşesinin nakli lâzım geliyor ki bu da şu kadar oluyor:

Beher nefere 750 gram bir günlük ekmeç	131,250 kilo
» » 120 » kuru sebze	21,000 »
» » 150 » bulgur	26,250 »
Yekûn	178,500 »
Beher hayvana 2 kilo bir günlük yem	135,000 »
Yekûn	313,500 »
Bulgurdan sarfı nazar olunursa	287,250 »

İşte bu erzakın tedarik ve nakli vilâyetler aralarında aşağıda yazılı olduğı gibi taksim ettiler:

Trabzon vilâyeti	günde	50 ton	Bayburda nakledecek
Sivas	»	» 20	» Erzincana »
»	»	» 10	» Şirvana »
»	»	» 10	» Sahile »
»	»	» 10	» Bayburda »
»	»	» 10	» Refahiyye »
Diyarbakir	»	» 20	» Bitlise »
»	»	» 20	» Muşa »
»	»	» 10	» Mamuretülâzize »
Elâziz	»	» 20	» Erzincana »
»	»	» 10	» Kiğiye »
Bitlis	»	» 10	» Hinise »

ve mütebaki on tonla yine Diyarbakirin Muşa tahsis ettiğı yirmi tonu süvari fırkalarile 36. fırkaya ve Yakup Cemil Bey müfrezesine sevkedecektir.

Erzurum vilâyeti Trabzonun Bayburda getirdiği 50 tonu Erzuruma getirecek.

Mamuretülâzizin Erzincan ve Kigiye getirdiği 30 tonu Erzuruma getirecek.

Sivasın Erzincandan Bayburt ve Refahiyeye getirdiği 50 tonu Erzuruma getirecek

Vilâyet kendi mahsulâtından 98 tonu verecektir.

Vilâyetler bu miktarları tedarik ve taşımaya vâit ve kabul ederek ayrıldılar. Bunların göndermelerine intizaren Erzurum vilâyetinin yakın yerlerindeki erzak mevcudümüz şunlardı:

Mevki	Buğday kilo	Arpa kilo
Aşkale	1,127,205	465,000
Kigi	1,850,000	150,000
Tercan	5,782,000	2,000,000
Erzincan sancağı	3,272,645	1,276,000
Yekûn	12,031,850	3,891,000

Bunlar yukarıda yazılan efradın 90 ve hayvanların 29 günlük ihtiyacıdır. İaşe umum kuvvesi görüldüğü vehile kesirsiz 210,000 neferdir. Bunun içinden menzil, amele taburları, sahil müfrezeleri talimgâhlar çıkarılırsa geriye 121,000 kalır ki bu ordunun mürekkep olduğu muharip kıt'alar olacaktır. Halbuki usulen gelen kuvvei umumiyelerde mevcutlar hiç bir zaman bu miktara çıkmaz. Binaenaleyh orduda tenkit olunacak işlerden birisi de kuvvei umumiyelerin daima karışık ve daima birbirinden farklı olarak gelmesi idi. Muharebe kuvveti sorulunca başka iaşe kuvveti filhakika başkadır. Fakat her ikisi madut ve muayyendir. Hal böyle iken daima sorulan maksada göre mübalâğalı ve hatalı miktarlar alınmıştır. Bundan başka kıt'a mevcutlarının hakikî miktarı hiç anlaşılamamıştır.

Erzak mevcutları ise her vakit asgarî bir miktar bildirilmiştir. Aç kaldık feryadı o kadar fena kullanılmıştır ki hakikaten aç kalan kıt'a doğruyu anlatamamıştır. Kumandanlar kıt'aların iaşesini temin için çalışmak mecburiyetindedir ve bazan bu iaşe düşüncesi harp masalarına da hâkim ve kumandanın en öndeki işi olur. Fakat ordu kumandanlığını yanlış tedbirlere sevkedecek kadar doğruluktan uzak bulundurmamalıdır. Cephane ve silâh mevcutlarında da ordu ekseriya hakikati öğrenememiştir.

Grandük Nikolanın Kafkas ordusu kumandanlığına tayini

duyulmuştu. Grandükün Şark cephemizden bir taarruz için gönderildiğini ve böyle değilse de kendisinin atak ve mutaarrız tabiati sevkile bir taarruza kalkışmasının çok ihtimalde olduğunu düşünüyorduk. Ordunun kuvvetsizliği, cephanenin noksanlığı bu kumandan tebeddülü meselesile beraber Başkumandanlık vekâletine yazılmıştı. Şu cevap geldi:

Gayet mahremdir.

1/Teşrinievvel/331

Ruslar Polonya ve Galiçyada mütemadiyen taarruz etmekte ve azim zayiata uğramaktadırlar. Bu hal karşısında Rusların bir de Kafkas ordusunu takviye için kuvvet ayırmağa lüzum göreceklerini zannetmiyorum. Kezalik Ruslar için bizim tarafta yakında temin edilecek neticeli bir hedef te yoktur. Grandük Nikolanın vaziyetini gazeteler başka, başka tefsir ediyorlar. İhtimal ki Grandük Nikola Kafkas ordusu kumandanlığını bile deruhde etmedi. 3. O. nun takviyesine lüzum görmüyorum. Cephaneye noksanı yakında temin olunacaktır.

İmza

Bu telgrafnameye bir mülâhaza ilâve etmiyeceğim. Vak'alar bu düşüncelerin hepsinin yanlış ve hatalı olduğunu gösterdi. Yalnız bu da istihbaratsızlığımıza verilmelidir. Trabzon havalisi kumandanı Avni Paşa ile vali Cemal Azmi Bey arasındaki ihtilâf ta ordu kumandanlığını işgale başladı. Vali Cemal Azmi Bey orduya hakikaten çok hizmet ediyordu. Vilâyette de iyi nüfuzu vardır. Trabzon havalisi kumandanı Avni Paşa da buna tahakküme kalkışmıştı. Trabzonda teşekkül etmiş olan Gürcü komitası işi daha ziyade karıştırdı. Avni Paşa kavmiyet hasebile Gürcü komitasına çok yaklaşmıştı. İslâmlardan, hiristiyanlardan bir kısmı Gürcü olduklarını iddia ederek Gürcü komitasına yazılmağa başladı. Alman konsolosu da silâh ve erzak getirterek komitaya yardım ediyordu. Halbuki Gürcü komitasına ve onun lejyon namı verilen kit'alarına yazılanları bizim memleketimizin adamları, Türk tebaası idi. Bu hal ordunun kuvvetini tenkis ediyordu. Bu komita hakkında mâlumat verilmesi için yazılmıştı. Başkumandanlık vekâleti Gürcü hükûmeti muvakkatesi ile yapılmış olan bu mukavelenamenin Fransızca suretini gönderdi. Tercümesi aşağıdadır.

Osmanlı İmparatorluğu ile Gürcü millî hükûmeti arasındaki itilâf.

Osmanlı İmparatorluğu taahhhüt eder.

1— Atideki hudut çerçevesi içinde Gürcistan hükûmetini tanımak. Gürcistan hududu Karadenizde Dakhhovska'dan başlar. Müstakimen Abıçhira'ya ve oradan hattı müstakimle Eliroz'a gider. Eliroz dahil olarak hattı müstakimle Balta'ya ve oradan Asakha'ya gider. Oradan Dağıstan hududu boyunca devam eder ve Salavat'a iner. Salavat'tan müstakimen Gökçe gölüne iner. Bu gölün şimal sahili Gürcistana aittir. Gökçe gölden müstakimen Çıldır gölüne ve bu gölden sonra Balvana'ya ve oradan Ardanog'a «Ardanog dahil» gelip Türk - Rus hududunun Çoruh'u katettiği noktaya vâsil olur. Elizabetpol, Aleksandrapol, Kars, Ardahan şehirleri Gürcistan arazisi haricinde kalır.

2— Osmanlı hükûmeti yukarıda iş'ar olunan araziye Gürcistanın hakiki ve tarihî arazisi olduğunu ve Gürcistanın bu arazideki hakkının gayri kabili münakaşa olduğunu kabul eder.

3— Osmanlı hükûmeti Ruslardan serbest olacak arazi parçası üzerinde hükûmeti muvakkate teşkil etmelerine hiç bir sebeple mümanaat etmiyecektir. Bundan başka Çoruh nehrinin sol sahili Türkiyeye terkedilmiş olmakla beraber Gürcistan komitesi o kısımda muvakkat hükûmeti ilân etmeyi muvafık görürse Osmanlı hükûmeti buna mümanaat etmiyecektir.

4— Gürcistan hükûmeti muvakkatesi teşekkül edinceye kadar Osmanlı hükûmeti Gürcistanı müstakil bir hükûmet olmak üzere tanıyacak ve mümessillerini kabul edecektir.

5— Osmanlı hükûmeti hiç bir halde Gürcistandaki Rus emval ve teşebbüsâtı «Entireprise» hak dava etmiyecektir. Bu emlâk ve teşebbüsât Gürcülerin bir asırdanberi Ruslardan görmüş oldukları zararların tazminatı olarak Gürcü hükûmetine geçecektir.

6— Türkiye orduları Gürcistanda buldukça Türkiye memurları Gürcülere ve Gürcistanda mukim diğer akvama hiç bir vergi ve tekâlif tarhetmiyeceklerdir.

7— Rusya ile Türkiye arasındaki harbin devamı müddetince gerek Gürcistan komitasının ve gerek muahharen Gürcistan muvakkat hükûmetinin Türk arazisinden mühimmat geçirmesine mümaneât etmeyip, teshilât gösterecektir.

8— Osmanlı hükûmeti kendi arazisi üzerinde Gürcü lejyonları teşkilini menetmeyip teshil edecektir.

9— Türkiye ile Rusya arasındaki sulh imza olunur olunmaz, Osmanlı hükûmeti ordusunu Gürcistan arazisinden çekecektir.

Osmanlı hükûmeti aşağıdaki hakları muhafaza eder:

1— Osmanlı hükûmeti Rusya - Osmanlı harbi esnasında şimendiferleri ve muvasala yollarını elinde tutar.

2— Ordunun ihtiyacı için tekâlifi harbiye tarheder. Fakat bu teklif Gürcistan muvakkat hükûmetinin tavassutile tarholunur.

3— Harp esnasında, lüzumunda kavanini harbiye tatbik olunacaktır. Fakat alelâde mülki ve idari, adli kanunlar Gürcü hükûmeti muvakkatesine aittir.

Gürcü millî komitası taahhüt eder:

1— Türkiye - Rusya harbi esnasında bütün kuvvet ve vesaiti ile Türk ordusuna yardım etmek.

2— Türklerin lehinde ve Rusların aleyhinde şiddetli propaganda yapmak.

3— Rus hükûmeti aleyhinde Gürcistan dahilinde bir kıyım vukua getirmek için mümkün olanı yapmak ve herhalde Gürcülerin Türkiyeye dostluğunu temin etmek.

4— Rus ordusunun harekâtı, tertibatı, plânları hakkında Osmanlı ordusuna mümkün olan malûmatı tedarik etmek.

5— Gürcistan dahilinde Türk ordusuna dostane kabul hazırlamak, yol göstermek, dağlarda kılavuzluk yapmak, harekâtı askeriyeyi teshil etmek.

6— Gürcistan hükûmeti Osmanlı memurlarının talebi üzerine her nevi tekâlifi harbiyeyi tarhedeceklerdir.

Gürcü komitası aşağıdaki haklara maliktir:

1— Osmanlı arazisinde Gürcü lejyonları teşkil etmek.

2— Millî komita üç sınıf efrattan lejyon teşkil etmek hakkını haizdir.

A) Avusturya, Almanya esirlerle Türkiyedeki ecnebi esirlerden.

B) Bu sene harbi müteakıp cepheden geçip Türkiyeye gelen Gürcü muhacirlerden.

C) Gürcüstandan gelecek sivil ve askerlerden.

3— Başkumandan ve bütün lejyon zabitanı Gürcü millî komitası tarafından tayin olunacaktır. Gürcü ordusunun tanzimi ve Osmanlı ordusu ile beraber harbe iştiraki hakkında iki taraf arasında aşağıdaki maddeler kararlaştırmıştır:

1— Gürcistan ordusunun teşkilâtı dahiliyesi doğrudan doğruya Gürcistan hükûmetine aittir.

2— Zabitan, büyük rütbeli zabitler, başkumandan, erkânihar-

biye heyeti hükümeti muvakkate tarafından tayin ve tebdil olunur. Gürcü lejyonlarının başkumandanı mütehasıs bir zat ve Osmanlı hükümetile Gürcü komitasının emniyetini haiz olacaktır.

3— Gürcistan ordusu kumanda heyeti âliyesi ordu kadrosunu ikmal için zabıtana ihtiyaç görürse lâzım olan zabitanı istemek için Osmanlı hükümetine müracaat edebilecektir.

4— Osmanlı ve Gürcü orduları başkumandanlığa Kafkasyada icrayı harekât eden Osmanlı ordusu kumandanlığı tarafından yapılacaktır. Osmanlı Kafkas ordusu erkânıharbiyesi sevkulceyş plânının vahdetinin bozulmaması için Gürcü lejyonlarının inkisam ve harekâtını tanzim edecektir. Lâkin müstakbel Gürcü hükümetinin teşkilini mümkün kılmak ve Gürcistan dahilinde kıyâmı umumiyi takviye etmek için Gürcü lejyonlarının ve Gürcistan hükümeti olacak olan aksamı araziyi işgal edecek surette istihdamı nazarı dikkate alınması lâzımdır.

5— Gürcü ordusunun ihtiyacı harbiye ve umumiyesi için Osmanlı hükümeti gürcistan hükümeti muvakkatesi komitasına silâh, cephane tedarikinde iştirak ve nakten tahsisat itası ile muavenet edecektir. Bu muavenetin yekünü Gürcistan düyunu umumiyesine dahil olacaktır.

Maddei mahsusâ: Gürcistan hükümeti muvakkatesinin ilânında Osmanlı hükümetinin Gürcü milli komitasına olan taahhüdâtı ona intikal edecektir.

İşte bir sureti ordu kumandanlığına gönderilmiş olan bu itilâf-namede hiç bir imza ve tarih yoktu. Bunun merbut olduğu tahrirat tarih ve numarası da bende yoktur. Fakat tahrirattan anlaşılıyordu ki Enver Paşa da bunun tatbikini düşünmemiştir. Tahriratta bu itilâfın Gürcüleri oyalamak üzere yapılmış olduğunu ve orduca da öyle nazarı mütaleaya alınması bildiriliyordu.

Fakat hazıranda Almanların yardımı ile birinci lejyonun teşkiline başlanmıştı. Bunun eseri olarak Trabzonda bir Gürcülük cereyanı uyandı. Askerlikten kaçmak isteyenler Gürcü olduklarını ve komitaya girdiklerini iddiaya başladılar. Gürcü komitası da başlangıcında suiistimalle işe koyuldu. Lejyon ihtiyacına sarfolunacak diye un getiriyor, bunları pahalı fiatlarla satmağa çalışıyordu. Bu zamandaki ekmek ihtiyacını hatırlıyanlar bunun ne kadar kazançlı bir iş olduğunu bilirler. Trabzon valisi bu usulsüzlüklerin menine uğraştıkça Avni Paşanın muhalefetine uğrıyordu.

Ordu da her iki tarafı kollamak mecburiyeti ile sıkılıyordu. Teşrinisaninin ortasında karlar yağmağa başladı.

1331 II. Teşrinden 27 I. Kânuna Kadar

Sükûnetin devamı - Kış geldi - Amele taburları - Yakup Cemil alayı - Kuvvei umumiye - Ordu kumandanının İstanbula hareketi - Abdülkerim Pş. nın vekâleti

Cephelerde sükûnet vardı denilebilir. Mühim bir hâdise kaydolunmadı. Mutat ufak, tefek müsademeler ise şayanı dikkat değildi. Kış hükmünü sürmeğe başladı. Fasalalı günlerle kar yağıyor ve birikiyor. Artık yaza kadar böyle gidecek. Gayri müslim eferrattan yol taburları teşkil olunmuştu. Bunlar yolların yapılmasında ve tamirinde kullanılıyordu. Evvelce yazmış olduğum teşkilât arasında bunların tafsilâtı gösterilmiş olduğundan buraya sıktırıyorum:

Tb.	Nefer	Mevki	Teşkil eden	Kimin emrinde
10	10,211	Erzurum vilâyeti	IX. K. O. vekâleti	Menzil müfettişliği
5	000	Trabzon »	» » » »	Trabzon vilâyeti
2	000	Bitlis »	XI. K. O. »	Bitlis »
			1 Tb.u V. K. O. V.	
11	000	Sivas »	3 Tb.u IX. K. O. V.	Sivas »
3	000	Canik sancağı	7 Tb. X. K. O. V.	Canik sancağı
4	000	Menzil hattı	V. K. O. V.	Menzil hattı K.
2	000	X. ve XI. K. O. lar muntakala- rında	IX. K. O. V.	X. ve XI.K.O.lar
1	000	Erzurum vilâyeti	IX. K. O.	Menzil müfettişliği
38	Y e k û n			

Van Gölünün cenubundaki düşmana karşı olan Yakup Cemil alayı başkumandanlık vekâletinin sergüzeştuluk damarlarından çıkmış bir teşkilâtı. Askerî ceza kanunu canileri silâh taşımak şerfinden mahrum etmişken bu alay kâmilen hapisanelerden çıkarılan mahkûmlardan ibaretti. Bunun için bir de kanun neşredildi. Çorumda teşkil olunan bu alayın orduya gönderilmemesini kumandanlık İstanbula arzemişti. Fakat yine geldiler. Hapisaneden kurtulmak için her nevi taahhüdat altına girmiş olan mahkûmlar serbest ve silâhlı olunca kendilerini sözlerinden, taahhütlerinden va-

reste buldular. Yol boyunca kaçmağa başladılar. Yakup Cemilin bu hesapsız serserilere karşı silâh kullanması bile hiç tesir etmiyordu. Her gün bunlar azalıyordu. Bu alayın zabitleri de garip surette seçilmişti. Herhangi bir suretle ordudan nisbeti askeriyesi kesilmiş zabitler bu alaya verilmişti. Kanlı, katil, mahkûmlardan yapılan alaya elbette böyle zabıt lâzımdı. Yakup Cemil alayın kasasını bu askerinin soyabilmesini pek mümkün göyerek aldığı 10,000 altın lirayı da kemerlere doldurarak senetle zabıtlere vermişti. Muhafazalarına hayatlarını bedel tutmuştu. Alayın neferleri yolda kaçarak gittikçe azalıyordu. Belki Erzuruma gelince kimse kalmıyacaktı. Böyle bir hal Yakup Cemilin kumandanlığının erimesi demekti. Bu cüretli zat neferlerinin kaçtığını duyurmamak için orduya gelmekte olan asker kafilelerini kendi alayına katıtırmağa başlamıştı. Askerlik şubelerinden, talimgâhlardan yola çıkarılan neferler böylece bu alayın kaçaklarının yerini dolduruyordu. Fakat bu neferlerin mensup olduğu makamlar bu hali gönderdikleri efradın miktarını orduya bildireceğini Yakup Cemil anlamak bile istemiyordu. Erzuruma muvasalatında ordu kumandanı bunların hepsini kendisine ihtar ve acı nasihatler verdi. Fakat kendisinde ordu kumandanından daha büyük kudret gören Yakup Cemil cevap bile vermedi. Güldü. Yolda aldığı neferleri iade etmedi. Orduda bunu başından savmak için Van gülünün ta cenubuna gönderdi. Yakup Cemilden alınan telgrafnameler deli saçmasını andırıyordu. Mütemadiyen taarruz etmekten bahseder ve müsaade isterdi. Bazan düşmanı her taraftan ihata etmek, bazan gerilerine gidip çevirmek ve bazan cepheden vurup dağıtmak projeleri telgrafhaneleri işgal ederdi. Verdiği meydan muharebelerinden ve iki tarafın zayıtsız çıktığından bahseylerdi. 16 Teşrinisanide iki düşman bölüğünün taarruzile vukubulan meydan muharebesinde üç yaralı vererek geri çekildi. Kânunuevvelin soğuk gün ve gecelerinde düşman yalnız X. K. O. cephesine, 91. , 92. alaylara iki taburla taarruz etti. İleri karakol mevzilerimizden bir siperi işgal etti. Taarruz 92. alaya karşı gece de devam etti. Fakat 5 zabıt, 30 nefer maktul ve 2 zabıt, 300 nefer yaralı vererek çekildi. Hava kar zerrelere hali işbaa gelmiş, telgraf telleri halat gibi olmuş, karlar metrelerce yığılmıştı. Bu karla örtülü mıntakamızda ve dağların her tarafında ayak kızaklarile hareket edebilecek bir müfreze teşkil edildi. İstikşafalarda çok faydalı olması ümit edildiğinden teçhiz ve talimine itina edildi. Bu müfrezenin bir fotoğrafisinden

başka bir hatirasını bulamadım.

Şimdiye kadar başkumandanlık vekâletile yapılan muhabere-lerde Enver Paşa ordu kumandanına gayri müsait cevaplar, yapılmaz nasihatler veriyor. Kendi kanaatine göre emirler gönderiyordu. İstanbula gidip şifahen görüşmek bir zaruret olmuştu. Evvelce yapılan bir istizana muvafakat edilmişti. İkinci defa bir daha soruldu. Düşmanın ciddî bir hareketi hissedilmediğinden muvafakat edildi. Kumandan paşa da menzil erkânıharbi ile İstanbula gitti. O. K. na kimseyi tevkil etmedi. Erkânıharbiye reis vekili O. K. ile daimî muhaberede bulunarak onun namına icap eden emirleri tebliğ edecekti. Menzil müfettişliği, O. Lv. dairesi ihtiyaçlarımızı yazmış, kumanda takdim etmişti. Kerim Paşaya K. lık vekâletinin tevdi olunmamasının sebeplerinden birisi teşkilâtı değiştirmeye kalkması ihtimali ve erkânıharbiye ile diğer kumanda heyetlerinde tebeddülâta uğraşması kaygusu idi. Binaenaleyh kendi avdetine kadar teşkilâtta değişiklik yapılmaması için bir emir yazıp bırakmıştı. O. K. nı 24 Kânunuevvelde hareket etti. Vekâletin kendisine tevdi edilmemesinden Abdülkerim Paşa muğber olmuştu. Felsef ve melâmî görünen Paşada gizli bir azamet olduğunu hissediyordum. Her geleni elini öpmeye mecbur etmesi bunun masumane tezahüratından idi. 26 Kânunuevvel akşamı O. K. dan şu telgrafname geldi:

Ordu Erkânıharbiye Riyaseti Vekâletine

26/10/1331

1— İstanbul ile muhabereye mecbur olduğumdan Suşehrincine gitmeğe muvaffak olamadım.

2— Kerim Paşanın şimdiden O. K. Vekâletini deruhde etmesi tensip olunduğundan bu baptaki emir sureti muaddelesinin icap edenlere tebliğ olunması.

3— Bana karşı ettiğiniz muavenetin vekili müşarünileyhe de aynı şevk ve gayretle ifa edileceğini ümit ve rica ederim.

Anlaşıyordu ki Kerim Paşa Enver Paşaya müracaat etmiş, o da Kerim Paşanın vekâletini O. K. na bildirmiştir.

Abdülkerim Paşa yaveri Osman Beyle 27 Kânunuevvelde gelerek vekâlete başladı.

I-I. Kânun-1331 Kuvvei Umumiye Hulasası

Kıtaat	P. ve İa. Sv. A.		Z.	Tüfek	Nefer	Ağ. S.S.		Adi S.	Adi dağ	
	Tb.	veya Bl.				Mt.	Top.			
Lâzistan Mz.	7½	mızraklı Tk.	91	5042	5527	6		4	2	2
Sahil kıtaatı	7		61	4441	5161				6	6 15sm
Yekûn	14½	1 Tk.	152	9483	10688	6		4	8	8
Milo Mz.	6		57	3270	3554	4		2		
Eşmeşan Mz.	Müfreze		3	605	578					
30. F.	11		95	4477	5484	5	2	8		
31. F.	9		97	3969	4556	7	8	8	4	
32. F.	9		96	2405	2827	4	2	8		
19. Sv. A.		1	14	330	322	4				
Yekûn	29	1½	305	11786	13767	20	12	24	4	
18. F.	9		97	3272	3974	4	4		16	6
33. F.	9		87	3733	4777	4	4	4	2	3 obüs
34. F.	11		121	3771	4714	8	4	5	4	
K. O. iht.	4		39	141	1548			4		
20. Sv. A.										
ve 6. iht. A.		2	34	333	340					
Yekûn	33	2	378	12519	15353	16	12	13	22	3+6
17. F.	9		111	4160	4282	6	6	4		
28. F.	9		106	3251	3698	6	4	10	4	
29. F.	9		84	3517	3529	5		5		
Turnagöl Mz.	1		14	797	892	2				
Yekûn	28		315	11725	12401	19	10	19	4	
3. iht.Sv.F.	5	6	163	3537	3781	3		3	6	
2. Sv. F.	2	2	110	1465	1830	5	4			
Van gölü cenup müfrezesi ve teşkilâtı mahsusa	2		90	1879	2700	2		2		7
36. [*] F.	1		17	471	514	2		2		7
U. yekûn	123	13	1587	56135	64598	77	38	69	42	22

[*] 36. fırkanın 30-I. Kânun-331 kuvvesi şöyle idi:

Zabit	Nefer	Tüfek	Makiueli Tüfek	Seri dağ	Adi dağ
78	1559	751	2	2	4

Rusların Taarruzu

Rus taarruzu - Aras vadisindeki cephenin Hasankaleye ve Erzurum şarkına çekilmesi - O. K. V. nin bazı mütaaleati - O. K. nin avdeti

Tesadüfün bir garibesi olarak Abdülkerim Paşanın vekâletinin ikinci günü akşamı Kânunuevvelin fevkalâde soğuk ve sisli 28/29 gecesi X. K. O. nun umum cephesinden düşman taarruza geçti. Fakat devam ettirmede, durdu. Şiddetli soğuk ve sis 29 da da ikindiye kadar sürdü. İkinci vakti sis açıldı. Düşman bu defa (İd) kayasından taarruza başladı. Etrafa sirayet etti. Fakat akşam bu taarruz da tevakkuf etti. 30 Kânunuevvelde düşman iki alayla Karşımın cenubuna ve şarkına taarruz ederek mevzilerimizi işgal etti. Buna mukabil 18. ve 28. F. lar Azap garbindan ve Aras vadisinden düşmana taarruz ederek iki Mt. aldılar. Düşman buna bir mukabil taarruzla cevap verdi ve kaybettiği mevkilleri tekrar tuttu. 30/31 gecesi çok soğuk ve fırtınalı idi. Soğuk denilince Erzurumun sıfırdan aşağı 30 dercesini hatırlamalıdır. Bu fırtınalı gece ve dondurucu soğuklarda Ruslar 34. F. nin bulunduğu Kozican tepelerinin şarkına sabaha doğru baskın yaptılar. Üç bölüğümüzü esir aldılar. Böyle başlayan taarruz Aras kenarına kadar 33, 18, 28. F. ların cephesinde de inkişaf etti. X. K. O. cephesinde ufak tefek müsademelerden başka bir şey yoktu. Ruslar büyük kuvvetlerini Gerek dağı ve Gerek yaylasına getirerek dağlardan bir taarruz yapacakları anlaşılıyordu. Bu suretle X. ve XI. K. O. lar birbirinden ayrılacak ve XI. K. O. nun Arasla Kozican tepesi arasındaki mevzileri düşecekti. Binaenaleyh 31/1 de bir umumî taarruz bekleniyordu. Filhakika Ruslar bu gece de taarruzlarına devam ettiler. Tellitabya ve civarını, Karşım cenup tepesini aldılar. Bu vaziyete düşen XI. K. O. (1) Kânunusanide ikinci mevzie çekildi. IX. ve X. K.O. lar yerlerini muhafaza ediyorlar. Taarruzun beş gündenberi sürmesi Rusların bazan vaki olan muvakkat ve mevziî taarruzlardan olmadığını şüphesiz kıldığından O. karargâhı cepheye daha yakın bulunmak üzere Hasankaleye hareket etti. Gün XI. K. O. nun yeni mevzilere yerleşmesi ve Rusların bunların karşısına yürümesiyle geçti. 2 Kânunusanide Ruslar Aras kenarındaki 28. F. ya

Vandek, Şükür ve Turnagöl cihetlerine taarruz ettiler. Bu taarruzun onları yerlerinde tutmak için olduğu belli idi. 18. ve 33. F. lar cephesinde sükûnet vardı. Ruslar için bizim tarafta faydalı hedef tasavvur edemediği 11 Teşrinievvel tarihli telgrafname ile sabit olan Karargâhı Umumî Rusların bu taarruzu bizim İrana kuvvet sevketmemekliğimiz için olduğuna hamlediyor ve diyordu ki (3. O. nun kuvveti taarruzu defe kâfidir, mukabil taarruz icrası da arzu olunur.) Meselenin fecaati olmasa Karargâhı Umumî eğleniyor denilebilirdi. Rusların biner mevcutlu 83 taburlie taarruza karşı biz umum mevcudü (30) bin nefere baliğ olan kuvvetimizle müdafaa ve hattâ mukabil taarruzumuz nasıl istenilebilirdi. Topçu cephanemiz de yok gibiydi. XI. K. O. nun Azap hattını terkle çekilmesi üzerine IX. K. O. ile aralarında Aras vadisinde (10) kilometre bir açıklık hasıl olmuştu. O. K. V. bunu şayanı ehemmiyet görmüyordu. X. K. O. cephesinde tazyik olmadığından beş taburla XI. K. O. ya yardımı emrolunmuştu. Fakat taburların hareket ettirilmesi pek yavaş oluyordu. Abdülkerim Paşa erkâniharbiyenin IX. ve X. K. O. lar arasındaki açıklık hususundaki endişesine okuyup Rus tarafına üfliyerek gözleri kör olup bu gediği görmeyeceklerini temin etmekle mukabele etmişti. Öğle vakti bu mütaleada olan K. V. Pş. (3) Kânunusani öğleden sonra IX. ve XI. K. O. lara geri çekilmek emrini verdi. Çünkü düşman bugün kuvvetini ziyadeleştirerek beş alayla Koşa, Karabıyık ve Harardereye taarruzu şiddetlendiriyordu. (3) Kânunusani akşamı oldu. Kıtaatın çekildiği hakkında haber gelmedi. Kerim Paşa kıtaatın Alibaba dağı - Kargapazarı hattına çekilmesini tensip etmişti. Bu hatta kadar şimdiki mevzilerinden itibaren bazı uzak kıtaat altmış kilometrelik yol gelecekti. Bilhassa XI. K. O. ve sair kıtaat bir senedenberi mevzilerine yerleşerek âdeta hazarî bir ordugâh yapmış olduklarından bir çok nakledecek lüzumlu şeyleri vardı. 4 Kânunusanide bütün kıtaat yeni mevzilere doğru çekiliyorlardı. Baş K. V. âdeti olan nasihattan vazgeçmiyor, muhtelif ve müteakıp mevzilerde müdafaa şedide yapılmasını emrediyor. Kıtaat Hasankaleye doğru geliyor. Yalnız 34. F. nin vaziyetini bilmiyoruz. Zaten pek az kuvveti olan bu fırka en şiddetli taarruzu karşılaşmış ve günlerce karşı koyarak erimişti. Diğer kıt'alarının da tabur mevcutları yüzden aşağı indi. Taarruz eden düşman kuvvetinin 80:100 tabur olduğu tahakkuk etmiş gibidir. Öğleden sonra saat 3 te düşman Badığ-

vana girdi. Zaten çekilmekte olan kıtaat Hasankalenin garbine geçmişti. Kıtaat Hasankale - Herne hattında bir artçı mevzii alacak ve ordudan emir almadıkça orasını terketmeyecekti. O. K. V. kıtaatın Hasankaleyi geçtiğinden sonra da Hasankaleyi terketmiyerek perakende ve döküntülerin de çekilmesini bekliyordu. Maa-mafih karargâhın erkâniharbiye reisi vekili ve Tefvik Salim Beyle yaverden maadası Erzuruma gönderilmişti. Düşmanın Badıgvana gelmesi üzerine Pş. telâşa düşerek üç kişi, bir kişilik kızağa tükılarak Erzuruma hareket ettik. Tefvik Salim Bey kendi vesaitile yola çıktı, gece bizi yolda yakaladı. Soğuk şiddetli idi. Yolda yine muhacirler dolu. Bir sene evvelki dehşet ve sefalet ve felâket manzaraları yine tazelandı. Herkes hayatından bıkmış, kendisini sürüklemeyenle âciz, çocuklarını gelip, geçenlere uzatıyor. Al bunu kurtar... diyorlar. Kimse dinlemiyor ve herkes geçiyor. Biz bile kızak içinde sıkışırken donmuş denecek bir halde Erzuruma geldik.

Hasankalede gösterilen artçı mevziine gelen kıt'aların ihtimali bazıları kendisine gösterilen yerde kaldı. Bazıları da muhakkak ki aldrmadı, yürüdü. Bunun böyle olacağına emindim. Sonradan kıtaattan bunun böyle olduğunu öğrendim. Vazifeperverlik gösterip Hasankale hattında kalan kıt'alar da karanlıkta, şimalden gelen bizim askerlerimizi düşman zannederek geri çekilmişlerdi. Kargapazarı - Alibaba dağı hattı artık unutulmuştu. Herkes Erzurum mevkiine dökülüyordu. 5 Kânunusanide Ruslar şiddetli bir takip yapmış olsalardı, ordudan hiç bir şey kalmazdı. Zafiyetimizi Ruslar pek güzel, hattâ Karargâhı Umumiden iyi biliyorlardı. Resmî tebliğlerinde diyorlardı ki: Türklerin karargâh efradile harbediyoruz. Bu hakikatti. Bizim kalan askerlerimizin yekûnu seferî mevcutlu kıt'alar da karargâh efradı kadardı. 70 neferlik bir tabur, zabitan, hizmetçileri, yazıcılar ve sair hidemat efradı demektir. Ruslar bu müthiş soğuklarda askerlerinin istirahatini düşmanı bir an evvel imhadan daha çok ehemmiyetli tutuyorlardı. Bugün IX. ve XI. K. O. lar Erzurum istihkâmatına ve X. K. O. Kızılkiliseye çekilmektedir. X. K. O. hiç bir suretle iz'âç edilmeden çekiliyor. Bu çekilmede kıt'alar müdahbar bütün erzak, mühimmat, malzemelerini bırakmışlardır. Yanlarındaki erzak, mühimmat ve malzeme ve teçhizatın bir hareket halinde ellerindeki vesaitle bir defada kaldırılabilir miktardan fazla olmaması mütemadiyen ve bir çok defalar emir ve tebliğ edilmişken onlar, buna

ehemmiyet vermeyip, her taraftan getirip yanlarına yığmışlardı. Şimdi de tabii taşıyamayıp bıraktıkları erzak ihtiyacı diye mütemadiyen bağıyorlardı. Ordu idaresi tabii menzilin ve memleketin bütün vesaitinden istifade ile yiyeceği yetiştirmeğe çalışıyordu. Bundan başka kendileri de civar muntakalardan erzak mübayaası için para alıp erzak topluyorlardı. Bunların doğru miktarından ordunun malûmatı yoktu. Kıtaatın mafevk makamların kendilerini düşünmediği zehabı pek fenadır. Bu emniyetsizlik asıl mühim hizmeti haleldar etti. Ordu, kıtaatının aç kaldığını ve kalmak tehlikesi olduğuna inanarak bütün dikkatini erzakına çevirdi. Bittabî bu hal ordunun mütalealarında, kararlarında mühim âmil ve en başlıca iştigal oldu. Ahaliyi, memurları tazyik etti. Dahilde bir çok mahrumiyetlere sebebiyet verdi. Halbuki bu çekilmede görüldü ki yalnız IX. K. O. Göllü, Çöllü yakınlarındaki depolarında 250,000 kilo erzak terketmiştir.

Kıtaat bir mevkidenden diğerine giderken böyle mevcut malzemesini bırakması, atması orduyu müşkül vaziyette bırakıyordu. Her tebdili mevki âdeti yeniden teşkilât ve teçhizatı icap ettiriyordu. Kıt'alar muharebe zayıatlarını doğru bildirmiyorlar. Bundan bir cihetten haklıdırlar. Çünkü kendileri de bilmiyor. Fakat ihtiyaten efrat zayıatını çok gösteriyorlar. Cephane, silâh zayıatını meskût geçiyorlar. Bu zayıatı verdiren muvaffakiyetsizliğin tesirâtı geçtikten sonra anlaşılıyor ki silâh, M. , Top zayıatı da vardır. Herkes kendi mağlûbiyetini haklı göstermek için karşısındaki düşman mevcudünü büyültüyor. Mütenasiben mübalâğa olunan bu miktar K. O. da en yükseğe çıktaktan sonra O. K. V. nin ilâve ve tertiplerile Karargâhı Umumiye yazılıyor.

Son çekilmede kıt'alar gayri muntazam surette artçı muharebeleri yapıyorlar ve artçı mevzileri tutmuyorlar, yalnız bir kısım kuvvet Hasankale civarında mevzi tutmuşsa da o da şimalden gelen arkadaşlarını düşman sanarak Erzuruma doğru çekilmişlerdi. Hakikat böyle iken O. K. V. bu çekilme hakkında erkânıharbiyenin hazırladığı raporu bir tarafa koydu. Kendisi imlâ ettirerek bir esericedit kâğıdının dört tarafını dolduracak bir rapor yazdırdı. Bunda mealen deniliyordu ki: «Kıtaat, her kara taşın altında bir kahraman defnederek, mukaddes topraklarımızı adım, adım müdafaa ile düşmanın lâyuat hücum dalgaları karşısında harikalar yaratarak Erzurum istihkâmlarına çekildi. S4. A. 1. Tb. un çe-

kilirken Ketvanda esir olduğu akşam raporunda yazılmışken silirdi. Vukubulan mütalealara cevaben: «Siz anlamazsınız. Makamatı âliye böyle ister.» diyordu. Filhakika böyle matlûp olduğu O. K. V. nin göze girmiş olmasile sabit oldu.

6 Kânunusanide kıtaat hep Erzurum etrafına gelmişti. Bugün sükûnetle geçti. Hattı müdafaa sureti umumiyede şöyle taksim edilmişti:

IX. K. O. : Palandöken dağı - 2 No. 1ı tabiye - Çipirli - Baklagan - Höyükler tepesi - Erzurum - Hasankale şosası.

XI. K. O. : Erzurum - Hasankale şosası - Uzun Ahmet - Büyüktoy - Küçüktoy - Kargapazarının garp yamaçları.

X. K. O. : Kargapazarının garp yamaçları - Köşk gölünün şimalindeki kum - Abtullah kumu - Karagöbeklik cenubu - Gâvur dağı.

K. O. lar bu hatta yerleşmeğe uğraşıyorlardı. O. K. V. nin raporları İstanbulda O. K. tarafından okunduğuna şüphe yoktu. Bunların hakikatini kat'iyyen göstermediğini bildiğinden ordunun mesuliyetini almış olan zata doğruyu yazmağı mühim gördüm ve kendi imzama şu telgrafı yazdım:

Zata mahsustur.

5 Kânunusani 331

Harbiye Nezaretinde

3. O. K. M. Kâmil Paşaya

Muharebatı vakıada kıtaat pek çok efrat ve silâh, erzak ve hayli top zayı ederek her hususta mevcutları tenakus etti. 18. F. nin üç alayı mecmuu 880 dir. 34. F. nin mevcudü bu yekûna da balığ değildir zannederim. Herhalde düşmanın kuvveti mübalâğalı dahi farzolunsa yine bize on misli faiktir. O. geçen seneki Sarıkamış muharebesinden sonraki hale düştü. Bu senenin farkı düşmanın azim ile takip etmesi, havaların bahar gibi gitmesi ve efradın pek cüz'î talim ve terbiye görmeleri ve esbabı saire dolayısıyla kıymeti harbiyelerinin az olmasıdır. Erzurum ilerisinde Hasankale şimalindeki Ziyarettepe - Hasanbaba dağı - Hernur - Sakaltutan hattında bir artçı mevzii alıyoruz. Burada düşmanı tevkiye gayret olunacağı da ümitsizdir. Eğer düşman takibatı vakıasını kâfi göyerek kendiliğinden tevakkuf ederse biz de o hatta ka-

lırız. Taarruza şiddetle devam ederse ordu enkazı pek perişan surette Erzuruma dökülecektir. Bunların Erzurumu müdafaası beklenmemelidir. Amele taburları, bütün şehir ahalisi, ele geçen her fert tahkimata gönderiliyor. Ruslar istihkâmatın şöhreti şayiasından korkar da taarruz etmezse bahtiyarız. 1313 ve 1314 tevellüt-lüiler silâh altına davet olundu. Bunlar da cüz'îdir. Çok ta olsalar küçük mavzer silâhımız azdır. Kıtaatın elindekiler zayi olmuştur. Depolarımızın boş olduğu malûmu samileridir. Havalar da pek müsait gitmekte olduğundan fırtınaların Rusların hücumlarına mâni olması beklenemez. Erzurum ordunun her hususta deposu idi. Burası da elden giderse esliha, cephane, malzemei sıhhiye ve saireden gerilerde hiç bir şey yoktur. Maruzatı vakıam şimdiki hali izah eder zannındayım. Buraya her hususta seri bir muavenet lâzımdır.»

Bu telgrafname 4/5 Kânunusani gecesini Hasankaledeki artçı mevziimizin kendiliğinden geri çekildiği haberi alınmadan yazılmış ve beşinci günü çekilmişti. Maatteessüf tahminlerim çıktı. Düşman 6 Kânunusaniyi yaklaşma ve kendisini tanzim ile geçirdi. 7 Kânunusanide İermik ve Karavelet cihetlerinden birer alayla ilerledi. Zevâlde Höyüklere ilk obüs mermisini düşürdü. Başka hareket olmadı.

Baş K. lık Vekâleti 3. O. nun iki fırka ve efradı cedide ile takviye olunacağını bildirdi. O. K. nı da 7/8 Kânunusanide Haydarpaşadan hareket etti. 9 Kânunusanide düşmanın bir obüs bataryası Höyüklere ve Uzunahmet tabyasına ateş açtı. Bizim topların menzilleri ona yetişemediğinden mukabele edemedik. 10 Kânunusanide ilk defa olarak Çobandede üzerinde bir Rus tayyaresi dolaştı.

Kıtaat Erzurum mevkiine pek fena halde geldiler. Henüz bir kuvvei umumiye alınmadı. X. K. O. çekilirken depolarında 1,000,000 kilo erzak bıraktı. Bu K. O. düşman tarafından taciz edilmeksizin çekilmiş olduğu haide raporlarında yüzlerce nefer kayıp ve binlerce silâh zayi gösteriyor. Halbuki bu K. O. hiç bir şey zayetmeden acelesiz çekilebilirdi. Fakat Erzurum mevki herkesi çekti. XI. K. O. hepsinden fena bir halde kıtaat âdeta teçhizatlarından tecerrüt etmiş ve K. O. karargâhı, karargâh eşyasını bile bırakmış. . Kıt'alar ağırlıklarının, nakliye kollarının nerede olduğunu bilmiyorlar.

Askerin elbisesi ve iâşesi pek fena... İki senelik tecrübe ile gözlerimizle görüyorduk ki Rus kıt'alarının buldukları köylerde sabahleyin erkenden bacalar tütmeğe başlıyor. Saat dokuza kadar herkes bu soğuk mevsimin o günkü savletine karşı vücudünü takviye ediyor. Dokuzdan sonra harekât başlıyor ve öğleden sonra saat üçte, beşte alelûsul kesiliyor. Alınan esirlerin üzerindeki melbusat evvelâ sağlam bir kat elbise, sonra yün çorapların üzerine giyilmiş mükemmel bir çizme ve onun üzerine geçirilmiş diğer bir keçe çizme ve kalın bir kaputtan mürekkeptir.

Böyle giyinmiş bir nefer soğğun en şiddetli bir zamanında bile karlar içinde kalabilir. Bizim efradımızın üzerlerinde eski bir elbise ile yırtık bir çarıktan başka bir şeyleri yoktu. Bu efrat nakıs 26 derece soğukta yaşamağa ve dövüşmeğe mecburdu. İaşe meselesi şayanı teessüf bir halde idi. Bizim efradımızın kanaatkârlığı bir darbimesel haline gelmiştir. Fakat bu kanaatkârlıktan istifadeyi efradı aç bırakacak dereceye getirmişizdir. Kıt'alar mevcut erzakı pişirtip sıcak yemek vermeyi bollukta da ihmal etmişlerdir. Topçu kıt'alarımız diğerleriyle aynı şerait altında oldukları halde taarruzda, çekilmede, ikamette mutlaka neferlerine sıcak yemek vermekte oldukları bizzat görülüyordu. Onların yanındaki Py. kıt'aları ise bir tek kuru ekmele kalıyordu. Ordu Erzurum önüne çekildiği vakit perişan, çıplak ve kuvvetsizdi. Abdülkerim Paşa vekâlete geldiği vakit ordu karargâhına bir hasım vaziyetinde girdi. Gerek onun ve gerek diğer K. O. K. larının fikrine göre ordu karargâhı muharebenin her türlü şiddetlerinden, mahrumiyetlerinden âzade ve kendi ihtiyaçlarına yegâne bir zevk merkezidir. Yine o noktai nazara göre O. K. lığı bir emir ve kumanda makamı değil, bir menzil ve iâşe riyasetidir. Binaenaleyh oradakiler K. O. ların hakkı olan vesaiti israf eden bir heyettir. O. K. V. tamamile bu fikirle geldi. Derhal O. karargâhındaki zabitleri kıt'alara tayin ve taksime kalkıştı.

Dişordu ki: «Taburlara birer mülâzim kumnda ederken bu kadar kıymetli zabitanın karargâhta kalması münasip değildir. Zaten O. karargâhındaki bu teşkilât lüzumsuzdur. Erkâniharbiye reisi tertibatı hazırlar. Ben imzalarım. Yaver tebyiz ve sevkeder.» Kendi K. O. karargâhında kadroyu tam bulunduran O. K. V. nin bu mütaleası cevaptan müstağni idi. Yalnız O. K. nin avdetine kadar karargâhta tebeddülât yapılmaması hakkındaki emrine mut-

tali olunca fikrini tatbik edemedi. Bundan sonra menzil teşkilâtının lüzumsuzluğunu iddiaya başladı. Diyordu ki: «Menzilde bu kadar zabitan var. Fayda ve lüzumları ise yok. Efrat ve zabitanı K. O. lara dağıtırız. Bu vesaitle kıtaat erzaklarını merkez deposundan gelip alırlar. Merkez deposuna da erzakı müteahhit tedarik edip getirir, yerir.» Paşa vakti hazar gibi müteahhitten bahsediyordu ve bu tasavvurunun yapılması kabil olduğuna inanıyordu. Vali beyi çağırarak bu niyetinden bahsetti. Orduya bir erzak müteahhidi bulmasını söyledi. Vali bey hayretlerin en büyüğüne düşmüştü. Bütün asker ve mülkiye memurları, menzil teşkilâtı, kıt'alar hep gayretlerini sarfederek bulup, toplayıp yolladıkları erzakın müteahhit vasıtasile tedariki mümkün olmadığını anlattı. Fakat eminim ki vali bey hâlâ bu teklifi bir lâtife zannediyordu. Fakat Kerim Paşa ısrar ediyor ve vali beyin iktidar ve nüfuzunun bunu yapmağı mümkün kılacağını iddia ediyordu. Vali bey tabii bir retle çekildiler. Fakat Kerim Paşa vali beyin mutlaka bir müteahhit bulacağına emin olarak menzil müfettişini çağırttı. Tasavvurunu anlattı. Kat'i olan bu tasavvurunun nasıl icrasına başlanmak lâzım geldiğini konuşmak istiyordu. Menzil müfettişi iki cümle ile bu hayali yıktı.

«O. menzil müfettişliği İstanbuldaki menzil müfettişi umumiliğine merbuttur. Oradan emir alınmadıkça menzilin teşkilâtı tebdil olunamaz.» deyince Kerim Paşa hayrete düştü. Çünkü menzil müfettişi umumiliğini hiç işitmemişti. Başlarında bir Alman bulunan bu teşkilâtın O. menziline lâğva asla razı olamayacağını ve böyle bir teklifi yapanı orduda tutmağı dahi caiz göremeyeceğini anlıyarak ondan da vazgeçti. Ve müteahhirane başını sallıyarak dedi ki: Her taraftan müşkülât. İşte O. K. V. bu fikir ve kanaatte idi. Vaziyet O. K. nın bir an evvel gelmesini elzem kılmıştı. O. K. V. daha şimdiden mevzilerdeki ağır topların tahrip vasıtalarının hazırlanmasını emrediyor. Müstahkem mevki kumandanı çekilme istikametini soruyor ve işildakların nakline vasıta istiyor. Bu havadis her tarafa yayılıyor. Kuvvei maneviyeyi kırıyor. Erzurumdan çekilip gitmek herkesin zihninde yer ediyordu. İnzibat ve irtibat pek çok gevşemiş emir ve kumanda tezelzüle uğramıştı.

O. K. 12 Kânunusaniye Suşehri civarına gelmişti. Vali beyin inzımanı reyile tesrii hareketi rica edildi. Erkânıharbiyeden K. O.

lara zabitler gönderilerek kıtaat teftiş ve tanzim ve mevziler tetkik olunuyordu. Bu vasıtalarla alınan kuvvei umumiyeler şudur:

13-II. Kânun-1331 Kuvvei Umumiyesi

Kıtalar	Zabit	Nofer	Tüfek*	Ağ. Mt.	Seri Sah.	Seri dağ.	Adi Sah
IX. K. O.	265	5000	4664	10	10	10	0
X. K. O.	279	6000	6370	12	8	21	0
XI. K. O.	267	7313	7000	12	12	13	12
29. F.	209	4000	3800	5	0	5	0
Yekûn	1000	22313	21834	39	30	49	12

Bu miktarlar kıtaattan muhtelif müracaatlar ve vasıtalarla alınmış takribî adetlerdir. Kıtaat Erzuruma geldikten sonra talimgâhlardan, askerlik şubelerinden serian celbolunan efratla takviye olunarak bu hale getirilmişti. Bilhassa 29. F. bu suretle ziyadeleşmiştir.

13 Kânunusanide Ruslar bir alayla Karaveletten 28. F. ya taarruz etti. Tardolundu. İhtiyat süvari F. Haramı civarına çekildi. Karşısındaki düşman kuvvetlerinin ziyadeleşmekte olduğunu bildiriyor. Akşam cephenin her tarafına sükûnet gelmişti. O. nun ileri karakollar hattı takriben şöyle idi: «1/10,000 Erzurum ve civarı haritasına nazaran»

Ağtaşürbesi - Mendiktepesi - Yanaklarbaşı tepesi - Tatagölü dağı - Katakaya - Karaveledin garbı - Pusudere - Çiftlikköy garbı - Mahoğlu - Mahoğlubası Karapınarın şarkında 2867 tepesi - Haramikaya sırtı - Havuzlarbaşı sırtı - 2020 - 2765 - Havuzlubası 2766 - 2699 - Kale - 2443 - Taşgöney tepeleri - Çakalderesi - Kara göbek - Mezarlıktepe - 2667 - Hurintepe.

- IX. K. O. karargâhı: Topalak köyü
 28. F. : Bıkılğan
 29. F. : «XI. K. O. da.»
 17. F. : Nebiköy civarında Tabya sırtı
 X. K. O. karargâhı : Tafta
 30. F. : Tafta
 31. F. : Köşk
 32. F. : Girekösek
 XI. K. O. : Sivişli tabyası

18. F.	: Sivişli
30. F.	: Uzunahmet
34. F.	: Mederke
29. F.	: Çobandede

X. K. O. ile XI. K. O. mıntakalarının hattı fasılı: Mahoğlu - Çanaklar deresi garbında 2310 rakamlı tepe - Hınıs köyünün cenubu.

XI. K. O. ile IX. K. O. nun hattı fasılı: Kurucuktan şosa ile Başlar - Gereksağı bayırı - Kotanlar - Ağzıaçık ovaları - Ahali tabyasının garbı - Karskapısı .

Erzurum bir muhiti muttasıl ile şimali şarkı, şark ve cenup cephelerinde müfrez tabyalarla takviye edilmişti. Küçük ve büyük Kiremitlik, Mecidiye, Ahali, Aziziye tabyaları 1293 seferinden evvel yapılmıştı. Höyükler tabyaları, Uzunahmetler, Dolanınız, Çobandede, Kez yaylası, Topalak, Ağzıaçık, Sivişli tabyaları ve 1, 2 No. lı Palandöken müfrez tabyaları 1293 ten sonra yapılmıştı.

Gürcüboğazına karşı olan Tafta ve Karaköyün tabyaları da bunlarla beraber yapılmıştı. 1327 senesinde Erzuruma gönderilmiş olan tahkim heyeti Deveboynu, Palandöken ve Gürcüboğazındaki istihkâmların takviyesile Erzurumun bir müstahzar mevki olarak müdafaası, yahut şimal ve garp cepheleri de tahkim olunarak bir kale haline getirilmesini düşünmüş ve muhiti aslinin Gez yaylası - Topalak - Ağzıaçık - Sivişli - Medirke - Soğukçermik - Kân - Çiftlik - Yarımcı - Egerlidağ ve Palandöken silsilesini takip ederek Şıvgalar tepesine istinat eylemesini ve muhiti asliden başka ileri hat olarak Çırpıhöyüğü - Çobandede hattının tahkimine lüzum göstermişti. Teklif olunan iki tarzdan kale haline konulması kabul edilmiş, fakat muhtelif sebeplerden dolayı tatbik olunamamıştır. Harbin iptidasında Erzurumun mümkün olan vasıtalarla tahkimi emrolunmuştur. Mevcut tabyalara ilâveten sahra tahkimatı tarzında istinat noktaları, batarya mevzileri, avcı hendekleri yapılmıştır. Bu tahkimatın takviyesine muhtelif zamanlarda çalışılmıştır. Hasan İzzet Paşa Hindenburgun Mazuryada Ruslara yaptığını yapmağa özenerek kıtaatı Höyükler hattına çekerek Rusları çember içine almak istediği zaman ona göre çalışılmıştır. Sarıkamış taarruzunda ise Erzurumun bir daha düşman taarruzuna maruz kalmıyacağı zannedilmiş olacak ki bütün kale kıtaatı seyvar orduya alınmış ve hattâ boş toprak Hasankale ve daha ileriye doğru sürüklen-

miştir. Sarıkamış harekâtından sonra kaleye ehemmiyet verilmiye başlanmış ve Uzunahmet ve Höyüklerde muhtelif mühim mevki-lerde telörgüleri yapılmıştır. Hiç bir ordu kumandanı Erzurumun kale olarak müdafaasını düşünmedi.

Müstahzar bir mevzi olarak istifade fikri hakimdi. Binaenaleyh Başkumandanlık vekâleti ile edilen muhaberat neticesinde Erzurumun bir mevzii müstahzar olarak kabulü tekarrür etmiş ve kıtasından istenildiği gibi istifadeye muvafakat olunmuştur. Seferberlikte Erzurum mevkii müstahkemine tahsis olunan kuvvetlerle mevkii müstahkemin topları hakkında 29. sahifede malûmat yazılmıştır.

Mevkii müstahkemin topçu livasile inşaatı istihkâmiye taburundan maada kıt'aları orduya verilmiş ve 15 Sm. lik altı topu Trabzona gönderilmişti. Topların hepsi eski, adı ateşli, kısa menzillik idi. Rus topçuları mevzilerimize tesir yaptıkları halde kale topları cevap veremiyordu.

3. O. Erzuruma çekildiği vakit tahkimat böyle idi. Binaenaleyh ordu buradan müstahzar bir mevzi olarak istifade edecekti. Bu tahkimat hatlarının her tarafında müteaddit hatlar halinde siperler yapılmıştı. Fakat ekserisi natamamdı. Boy siperleri bile pek azdı. Mahfuz mahaller, muvasala yolları az ve diğer bir çok elzem tesisat yoktu.

Erzuruma çekildikten sonra bütün himmet tahkimatın takviyesine geçildi. 14 Kânunusanide düşmanın taarruzu karşısında 33. F. nın ileri karakolları 500 metre kadar geri çekildi.

14/15 gecesi, düşman 30. F. cephesinde Zambaç tepesindeki ileri karakol bölüğüne baskın yaparak iki Ağ. Mt. ile beraber esir ettiler. Külâhkayada da süvariler gaflet neticesi baskına uğradılar. Tortumkaledeki müfreze Ovaciğa çekildi. Mevsimin en soğuk zaman olması ve rakımlarını yazdığım tepelerin yüksekliği ve askerinin mütamadî mesai ile yorgunluğu, iaşenin tam olmaması ve soğuğa karşı mücehhez bulunmaması ileri karakol emniyet ve tarasut hizmetlerinin ihmalini ve neticede baskına uğramasını mucip oluyor. Bu gecelerde K. O. ların raporlarında hayli incimat vak'aları zikrolunmaktadır.

Havanın fenalaşması, bora ve tipi mecburî olarak bir mütareke yaptırıyor. Böyle zaman kazanmağa ihtiyaç olan sıkıntılı vaziyetlerde bu yardımcı bekleniyor. Fakat suitesadûf olarak bugün-

lerde hava hep açık. Kânunusaninin on altı günü de güneşli idi. Fakat güneşin yalnız şulesi var. Harareti yok. Kar zerreleri havada uçuyor. Gecedен biraz kar düşmüş. O. K. avdet ediyor. O. K. V. ve karargâh tarafından Ilıcadan istikbal edildi.

Rusların Erzuruma Taarruzu

Karargâhı Umuminin bir fikri - bazı harekât - Bektaşî alayı - Kuvvei umumiye - Karargâhı Umumî ile mühim bir muhabere - XI. K. O. K. nın müracaatı - Tayyareler - Erzurumun tahliyesi

Mahmut Kâmil Pş. dedi ki: [Rusların vukubulan taarruzu çabucak geri dönmemizi mucip oldu. Erzurumda yapılan ihtiyaç cetvelini münakaşa bile edemedik. Erzurumdan muhabere ile meramımızı daha iyi anlatabiliyormuşuz. Vecahen hiç bir şey dinletip bir şey alamadım. Enver Pş. bizim arazi terkindeki korkumuzu mesuliyet endişesi zannederek «Sıvasa kadar çekilebilirsiniz. Şark cephemiz tâli bir cephedir. Asıl netice Alman cephesinde alınacaktır.» diyor. Halbuki bizim arazi kaybetmemiz evvelâ orada meskûn ahalinin mahvini, saniyen o mintakanın hasılat ve efradının elden gitmesini mucip oluyor.]

Mahmut Kâmil Pş. bu suretle gelmişti. X. K. O. 16 Kânunusaniide 19. Sv. alayı Gâvurdağı geçitlerini kapamak için Üçkiliseye ve 90. A. la bir batarya Umudum ve Ağdasor istikametine gönderdi. Ovacık müfrezesi 18 Kânunusaniide Arapkenet te 19. Sv. A. Üçkilisede, 90. A. Ağdasorda idiler. 2. Sv. F. Hınısın cenubunda Mollakulaç - Çilligöl hattında idi. 16/17 de Kızılmeşçitte bulunan 36. F. 17/18 i Karaköyde geçirerek 18 Kânunusaniide «Dürütek köyü» ne gelerek süvari fırkasile birleşti. 23 Kânunusaniye kadar düşmanın mühim bir taarruzu olmadı. Kıt'aların çekilmesinde bir çok asker etrafa dağılmıştı. Sarıkamış taarruzundan sonra da böyle olmuştu. Zabıtlar kumandasında devriyeler gönderilerek civardaki köyler ve ağırlıklar ve işe mintakaları arttırıldı. İşenin tanzimine uğraşıldı. Fakat K. O. lar bu hususta pek ihmalkâr davranıyorlardı. X. K. O. nun ileri karakol hattındaki Karaköyün köyünde 150,000 kilo erzak var. Girekösekte de bir methar var. K. O. bu erzakı sarfetmek için nakle yanaşmıyor. Köylülerin elindeki erzakı alıp mazbata veriyor. Köylülerin haklı şikâyetini ve sefaletini, ölümünü mucip oluyor.

Bunların K. O. lara ihtarı şahsî iğbirarı davet ediyordu.

Enver Pş. nın teşkilâtı mahsusâ belâlarından sonra Yakup Cemil alayının teşkil ve orduya gönderilmemesini Karargâhı Umûmiden temenni etmiştik. Ondan sonra bir de Bektaşî alayı zuhur etti. Hiç bir kitapta yeri olmıyan bu ruhanî teşkilât çetecilik ruhunun mahsusatındandır zannederim. Bu Mevlevî alayı Suriyeye gidince Bektaşî tarikatını de siyaseten böyle bir alay çıkarmakta görmüşti. Hacı Bektaş Çelebisi efendinin kumandasındaki bu alaya Galip Bey adlı bir binbaşı müşaviri askerî olarak tayin edilmişti. Bu alayın yürüyüşünü Galip Beyin şikâyet telgrafları öğretiyordu. Galip Bey Çelebi efendinin yolda bütün köylülerin mallarını aldığını yazıp duruyordu. Alay Erzuruma geldi. Çelebi efendinin bir hane tahsis ve erzak gönderilerek istirahati temin edildi. Galip Ef. yi dipledik. Çelebi Ef. geçerken bütün köylüler yollara çıkarak koyunlarını, sığırlarını, mallarını, Çelebi Ef. nin hakipayına takdim ediyorlarmış, o zat ta alıp diğer yerlere satarak nakte tahvil ediyormuş. Meselede bir cebir ve tazyik olmıyarak hediye olduğuna hükmolunarak mesele kapandı. Fakat Çelebi Ef. artık Galip Ef. yi istemiyordu. Bunu Bektaşî Sabri Beyle değiştirdik. Efrada en ziyade muhtaç olduğumuz zamanda gelen bu alayı hemen talim-gâha göndererek talimlere başlattık. Zaten hepsi bakaya, firarî ve esnan erbabından olduğundan ordunun malı demekti. Bunları Çelebi Ef. ye anlattık. O. K. bir muharebe madalyası verdi. Çelebi Ef. de muharebenin fazileti, âmirlere itaatin farzı hakkında bir nasihatname yazdı. Tekrar böyle asker toplayıp getirmek vadile geri döndü. Bu nasihatname bastırılarak askere dağıtıldı. Zaten evvelce de Enver Pş. matbu kurşun geçmez muskalar göndermişti. Onlar da dağıtılmıştı. Zannederim ki efrat bizim bu safiyeti itikadımıza hayli güldüler.

23 Kânunusanide Bizim ve Rusların Kuvveti

Kıt'a	Muharip	Gayri muharip
IX. K.O. 17. F.	3624	909
28. F.	2826	749
29. F.	6364	1863
Yekûn	12824	3521

Kıta	Muharip	Gayri muharip
X. K.O. 31. F.	3118	1541
32. F.	2795	1247
30. F.	3000	1000
Yekûn	8913	3788
XI. K.O. 18. F.	2503	762
33. F.	3834	1020
34. F.	1278	701
Yekûn	7615	2483

Bu üç K. O. nun 29,342 muharip ve 9792 gayri muharip kuvvet Erzurumda Ruslara karşı olan müdafilerimiz idi.

Rusların Erzuruma taarruzları esnasında ve müteakip zamanlarda karşıımızdaki Rus kıtaatı:

IX. ve XI. K. O. lara karşı: 39. F. ve 5. avcı alayı - 153, 154, 155, 156. A. lar.

66. İhtiyat F. — 261, 262, 263. A. lar.

Dört Don kazak taburu.

193, 196, 661, 597. Tb. lar.

İki Drojina Tb.

İki Sv. A.

Yekûnu 42 Tb. , 10 A. , iki süvari alayı olup kıtaatı saire ve topçularla beraber 42,000 muharip.

X. K. O. ya karşı: 13, 14, 15. 16. avcı alayları.

13, 14, 15/2, 16, 17, 18, 23. Türkistan A. ları

264. A. , 66. İhtiyat F. dan, iki Sv. A. yı.

Yekûnu 46 tabur. 11,5 alay. İki süvari alayı. Bu da kıtaatı sairesi ile beraber 46,000 muharip.

Çoruh müfrezesine karşı: 15. Türkistan alayından iki Tb. ve 13, 14, 15. Plaston Tb. ları.

Yekûnu beş tabur.

Lâzistan müfrezesine karşı: 19. Türkistan A. , 221. İhtiyat A. , 16, 17, 18. Plaston Tb. ları, bir mürettep tabur.

Yekûn on iki tabur olup Plaston taburlarının mevcudiyeti kat'î değildir.

Van gölü cenubundan Palandökene kadar: 6, 7, 8. avcı A. ları, 6. Sv. A. , 1:3. Ermeni taburu.

Yekûnu on üç tabur ve altı Sv. alayıdır.

Bunlardan başka 4 Plaston taburile 10 Drojina taburu cephe-mizde bulunduğu anlaşılmış ise de mevkileri meçhul idi.

Karargâhı Umuminin iş'aratı ve ordunun istihbaratına nazaran 3. O. nun karşısında bu kuvvetler vardı. Diğer yerleri hariç bırakarak Erzurum mevkii düşünülürse 29.000 muharip kuvvetindeki müdafaa kuvvetine karşı Rusların asgarî kuvveti 90,000 neferdî. Bu üç mislinden fazla adetçe tefevvuka zamime olarak Rusların şimdiye kadar muvaffakiyetle ilerliyerek kuvvei maneviyelerinin yükselmesi, mühimmat ve teçhizatının mükemmel ve bol bulunması, topçularının yüksek menzilli olması ve bizim ise evvelce de arzolunduğu gibi düşmanla aksi vaziyette efradın yorgun, her şeyden mahrum, bezgin ve mühimmatın azlığı mühim birer âmildir.

Her iki tarafın kuvvetinde, teçhizatında ve maneviyatındaki bu fark muhtelif vesilelerle Karargâhı Umumiye arzolanmıştı. En son olarak 22 Kânunusanide de bilhassa kanaat bahşolmak için âdetâ, tabur, tabur kuvvei mevcudeler ve Rus kuvvetleri yazılarak ordunun takviyesi ve bu takviye kuvvetinin çabuk gelmesi için denizden gönderilmesi istenilmişti. Çünkü Ulukışla yolundan gelecek kuvvetler ancak bir ayda bize yaklaşabilirlerdi.

Buna karşı Baş K. lık vekâletinin cevabı aynen şudur:

3. Ordu Kumandanlığına

C: 22/XI/1331

1— Denizden bir fırkanın Trabzona nakline malûm olduğu üzere Rus donanması dolayısıyla imkân yoktur. Bunun için vesaiti nakliye de mevcut değildir.

2— 6. O. muzun menziline muhafazası için daha evvelce tedabiri lâzime ittihaz olunmuştur. Maahaza bu mıntakada kuvvetli Rus kıtaatının harekâtına müsait yol bulunamayacağını zannediyorum. Buralarda ancak Rus çeteleri faaliyet gösterebilirler.

3— Üç fırkanın Ulukışla tarikile âcilen sevki de gayri mümkün-

dür. Bugünkü mevcudü lâyükile besliyemiyen 3. O. nun üç F. ile takviyesi halinde matlûp veçhile iâşe edilebileceğini hiç zannetmiyorum.

4— Kuvvetlerde yalnız bizim zayıtımız nazarı dikkate alınıyor. Düşmanın daha fazla zayıta maruz kaldığını ve bu suretle taburları mevcudünün günden güne, daha azalacağını hesaba katmıyorsunuz.

5— O. nun bugünkü vaziyetinde düşmanın takriben üç misli faik topçu kuvvetile bulunduğu Erzurum önündeki müstahkem cephenin herhalde muhafaza edileceğine kaniim. Hattâ buradan gönderilen tayyarelerle vakit vakit düşmanın taarruz edemeyeceği istikametlerin tesbiti ile buralardan fazla kuvvetlerle mukabil taarruzlar icrasını her hususta mümkün görüyorum. Buradan gönderilen sekiz makineli tüfek bölüğü müdafaada, gönderilecek sekiz taburdan daha kuvvetlidir.

6—Atinadan gelen malûmata nazaran Rusların Erzurumun şark istikametine kadar ilerliyeceği ve orada bir tarassut kuvveti bırakarak cenuba sarkacakları bildirilmektedir. Tan gazetesi de Kafkasyada ahvali iklimiyenin harekâta mâni olduğunu ve Türkler tarafından işgal edilmiş olan mevzilerin zaptı adimülümkân bulunduğunu ilân etmektedir. Cihana yayılan işbu malûmat Rusların Erzurum üzerine gidemeyeceklerini göstermektedir. Maahaza ordu da mevcut ve buradan gönderilen vesaitle düşmanın teşebbüsâtına mümanaat edeceğinize kaniim.

7— Binaenaleyh sizin de bu kanaatle hareketinizi O. nun selâmeti hareketi noktai nazarından mühim görüyorum.

24 Kânunusani 1331

Bu telgrafname 25 Kânunusanide O. K. na vâsil olmuştu. O. K. nı çok müteessir eden bu telgrafnameye yazılan cevapta Bş K. V. ni kıracak mealde olduğundan çekilmesi tehir edilmişti. Bu cevap yazıldığı halde O. K. nın tebdili hususuna sebep olacağına hükmolunuyordu. 29 Kânunusanide Mahmut Kâmil Pş. telgrafın tehirinden vazgeçerek çekilmesini emretti.

Mahrem ve Zate Mahsustur:

ERZURUM

29 - Kânunusani - 331

Başkumandanlık Vekâletine

C: 24/XI/1331 şifreye

1— Ordumuzla Rus ordusunun mevcudü hazırı arasındaki nis-

beti 22/XI/1331 tarihli telgrafnamei âcizî ile arz etmiştir. 3. O. , mevcudü 38,000 ve Rus ordusu mevcudü 110,000 olduğuna nazaran hasım kuvvetlerle müsavat hasıl ederek bu havalinin hasmın istilâsından muhafazası için 60,000 tüfeğe malik beş fırkaya ve O. nun kıtaatı hazırasının mevcudünü tezyit ile 60,000 e iblâğ için ayrıca 20,000 müsellâh ve mücehhez ikmal efradına ihtiyacı kat'î vardır.

2— Erkamın ve hesabâtın belâğati ve düşman karşısındaki O. nun muharebat, istikşaf ve tarassudat ile inkişaf eden vaziyet ve ahvalin bedahatine mukabil Atina havadisleri, Tan gazetesinin mevzilerimizin gayri kabili zapt olduğu hakkındaki neşriyatı ve lev cihana yayılmış olsa dahi nezdi samilerinde O. nun iş'arâtı resmîyesinden ziyade haizi itimat olamayacağı ümidindeyim. Rusların Erzurum karşısında bir kuvvet bırakarak cenuba sarkıp sarkmayacakları ve mevzilerimizin müdafaa noktai nazarından kıymeti ve kabili zapt olup, olmadığı Tan gazetesinden ziyade bittabî orduca malûmdur. Atina ve Tan havadisleri hakikata mahmul olmaksızın ziyade hükümetimizi bu cihetlere atfı nazarı ehemmiyet eylemekten meni maksadına matuf olması daha ziyade karini hakikattir.

3— Kuvvetlerde yalnız bizim zayıyatımız değil, Rusların zayıyatı da ilk zaman için nazarı dikkate alınmaktadır. Fakat Sarıkamışa kadar şimendiferi işliyen ve lâyuat efrat menabiine malik olan Rus ordusunun bir kaç hafta içinde zayıyatını ikmal eylemekte olduğu mücerrep bulunduğu halde bizim efradı cedide ve ikmal membalarımız hemen tükenmiş gibidir. Dün XI. K. O. cephesinde esir edilen bir Rus neferi bölük mevcutlarının üç yüze iblâğ edildiğini söyledi. Bizim zaten cüz'î ve kâmilen gayri muallim bulunan efradımız kırk, elli gün mesafe katederek ve mevcutlarının bir kısmını yollarda bırakarak harekâtı harbiye muntakasına vâsıl olmaktadır. Bu efrat zayıyatı adiyei yevmiyeyi bile ikmale kâfi değildir. Binaenaleyh tecarübü sabıka ve mütaleatı vakıya nazaran Rus tabur mevcutlarını tam adet itibar etmek ve bizim taburları muharip 250:350 neferden yukarı hesap etmek hakikate en yakın hesaptır.

4— O. nun bugünkü vaziyetinde düşmana faik topçuya malikiz. Fakat evvelâ: Bu topların mühim kısmının kıymeti harbiyelerini pek nakıstır. 9 Kânunusanide Korucuk civarında mevzi alan düşman obüs bataryası Höyükleri müessir mermileri altında bıraktığı halde bizim topların mermileri yetişemediğinden bilmecebu-

riye sükût edilmiş ve bugün Pertik civarında mevzi alan obüs bataryası Dolanınız ve Çobandede mevzilerini mermi yuvası haline getirdiği halde mezkûr batarya iskât edilememiştir. Daha bir kaç obüs Bt. nın vürudu halinde Bt. larımız düşman ateşi altında ezilecekler ve düşmana bir mermi bile yetiştirmeğe müvaffak olamayacaklardır. Saniyen: Topçu mermilerinin ikmalî şayanı ehemmiyettir. Şimendifer hattı düşmana serian mühimmatını ikmal sühuletini bahsettiği halde biz bir buçuk aylık mesafeden gayri kabili tasavvur müşkülâtla nakliyata mecbur olduğumuzdan sarfiyatta ona göre imsake mecburuz.

Salisen: Erzurumun karlı ve sisli günlerinde ve bilhassa Rusların kesretle yapmakta oldukları gece muharebelerinde topçu tefevvukundan mühim istifade edilemiyerek neticei kat'iyeyi süngü adedinin ihraz edeceği azadei arzu izahtır. Binaenaleyh kale efvahi nariyesinin artık eski silâhlardan madut olması ve gerek bunların, gerek seri toplarımızın mühimmatının az ve ikmalinin müteessir bulunması hususâtından dolayı topçu faikiyetinin düşmanın kuvayi faika ile herhangi bir noktadan yapacağı kat'i bir taarruzu tevkife kâfi olamayacağına hükmediyorum. Düşman Palandökenden başlayıp Karagöbekte nihayet bulan müstahkem cepheye taarruz ettiği halde top adedince faikiyet bir dereceye kadar haizi tesir olmakla beraber düşmanın elyevm harekâtı sagiresi meşhut olan Gâvurdağı geçitlerinden, yahut daha garpta Koçunboğazı ve Çoruh vadilerinden yahut Hınıs - Altınan - Ilıca ve Hınıs - Altınan - Mamahatun - istikametinden müstahkem cephenin gerilerine yapacağı harekâta topçu faikiyetimiz gayri mevcut bulunacaktır. Müstahkem cephedeki kıtaat mevcudünün zafiyeti malûmesi de cihatı maruzadan düşmanın yapacağı harekâtı tevkif için kuvvet ifrazını mâni olduğu gibi eldeki kıtaatin mürekkep olduğu efradın pek ziyade derme, çatma ve ciddi bir terbiyeyi askeri-yeden mahrum olması manevra kabiliyetini tahdit eylemektedir. Bir günlük adı bir yürüyüş bir kıt'aya mutlaka firar, hastalık ve sair suretlerle mevcudünün dörtte birini kaybettirmektedir. Binaenaleyh yalnız müstahzar siperler içinde harbedilen bu kıtaatin kuvvet ifrazile düşmanın yanlardan olacak teşebbüsâtı ciddiyesinin menî ve ne de arzuyu samileri veçhile mukabil taarruzlar icrası kabil değildir.

5— Müstahkem cepheden maada Muş ve Bitlis havalisi hak-

kinda da nazarı dikkati samilerini celbi vazife addediyorum. Hımsın cenubunda 2. Sv. F. ve Muş civarında Osmanbey müfrezesi ve Van gölü cenubunda Ali Bey müfrezesi vardır. Bunlar da düşmanın o cihetten göndereceği iki, üç alayı meni ve tevkife kâfi değildir. Nitekim bugün düşmanın bir alay kadar piyade ve bir alay süvariden ibaret kuvveti Sv. F. nı terki mevzile daha gerilerde bir hat tutmağa mecbur etmiştir. Ordu mevcudü hazırında bulundukça o tarafa hiç bir kuvvet ifraz edemiyecektir. Musul ve Diyarıbekir cihetlerinden Bitlis ve Muş havalisine bizim bir kaç fırkamızın gelip, gitmiş olması düşmanın da arzu ettiği halde o cihetlerde mükemmelen harekâtı harbiye yapabileceğini göstermektedir. Umumun kışın gayri kabili hareket farzettikleri Kargapazarı dağları, Gâvurdağ geçitleri kışın en şiddetli zamanı demek olan bugünlerde gerek bizim ve gerek düşman kıtaatının harp sahasıdır. Kargapazarına, Ovacık ve İspir geçitlerine düşman da biz de top çıkardık. Binaenaleyh harekâtı harbiyeye esaslı fedakârlık ihtiyar edildiği halde hiç bir şeyin mâni olmadığı reyülâyın görülmektedir.

6— Maruzatı vakıam düşmanın cephemizdeki kuvvetlerle ordumuz üzerine taarruza devam etmesi ihtimali nazarı dikkate alınarak arzedilmiştir. Eğer düşman karşımızda bilâharekât kalır, yahut cüz'î bir kısmı ile tecavüz ederse ordu bulunduğu mevkiden bir adım bile geri çekilmeyecek ve faik kuvvetler karşısında da vazife ve namus icabatını tamamen ifa edecektir. Ancak düşmanın bizim için en muzur hareketi nazarı dikkate alınarak ona göre tertibat ve tedabir ittihazı muktazî ve düşmanın bugünlerdeki faaliyeti âtil kalmıyarak bir harekete teşebbüs edeceğini göstermekte olduğundan düşman kuvvetine muadil olabilecek muntazam kıtaat izamı istirham edilmiştir.

7— Filhakika işe meselesi de pek mühim âmillerdendir ve gelecek sene daha büyük ehemmiyetle kendisini hissettirecektir. Zaten şimendiferden mahrum bu mıntakada kuvvetin azlığı müdafaa ve taarruz iktidarını salıp ve kuvvetin çokluğu da işe imkânsızlığını badî olduğunu evvelce de arzetmiştim. İzamını istirham ettiğim kuvvetlerin işesine muktazî erzak ve zahair ile bu mevaddın nakline kâfi vesaiti nakliye irsalinin de bideriğ buyurulması tabiidir. Maamafih gerek Erzurum müstahkem cephesine çekilmek dolayısıyla işe membalarına tekarrüp ve gerek bu havalı-

deki ahalinin geriye sevki hasebile kalan erzak iaşe hususunu mümkün mertebe teshil edecektir. Hususatı mezkûreye ilâveten evvelce istirahat edilen yük otomobilleri ve vesaiti nakliye de gönderildiği halde iaşenin temini de mümkündür. Binaenaleyh mümkün olan her vasıtaya tevessül ile ordunun düşman adedile müsavat hâsıl edecek miktara iblâğı ve cephaneye ve erzak ve sair ihtiyacatın mükemmelen tedarik ve sevki esbabının temini bendenizce bir zarureti mübremedir.

8— Şimdiki mevcut kuvvetlerimizle Trabzon ve Erzurum vilâyetlerinin kâmilen ve Bitlis ve Mamuretülâziz vilâyetlerinin kısmı azamının istilâdan tahlisi ve düşman istilâsına bir hat tayini bendeniz için gayri mümkündür. Bizim ile düşman mevcut kuvvetlerinin mükayesesinden ve tecaribi sabıkalardan mütevellit olan kanaatimin bütün arzularına rağmen tebdiline imkân olmadığını arz ederim.

Mahmut Kâmil

Bu iki telgraf Başkumandanlıkla O. K. nın noktai nazarlarını ve kanaatlerini ve O. nun halini göstermesi itibarile pek mühimdir. Bu telgrafname ordunun halini tamamilen tasvir etmiştir. Bunun neticesi Mahmut Kâmil Paşanın tebdil olunacağını kendisi de biliyordu. Fakat evvelce tehir ettiği halde sonradan yazmaktan meninefis edemedi.

O. K. lığı ile Baş H. lık arasındaki kanaat ihtilâfı evveldenberi vardı. Çünkü Baş K. lık bilmem nerelerden mülhem olarak ayda, iki ayda bir kere düşmana taarruz tavsiyesini âdet edinmişti. Mahmut Kâmil Pş. ise elimizdeki efradın son menabimiz olduğundan ve kendi tabiri veçhile damızlık kaldığından bilâlüzum tek bir adedinin bile feda edilmesine taraftar değildi. Baş K. nın her taarruz tavsiyesinin imkânı olmadığı bir çok muhaberele anlatılırdı. Eminim ki Baş K. lık bu iş'arata göre tebdili kanaate değil, fakat maslahaten susardı. O. K. nın bu son cevabı şimdiye kadar yazılan reddiyelerin en ağırı idi. Baş K. lık ile O. K. lığı arasındaki bu ihtilâfı efkârın K. O. K. larının gizlice Baş K. lığa vaki olan iş'arilarile körüklendiğini sonradan öğrendim. Abdülkerim ve Yusuf İzzet Paşalar O. K. na karşı daima kızgın ve kırgın görünüyordular. O. K. nın K. O. K. lığı gibi yüksek kumanda mevkiindeki bu zevata karşı taltifkârane ve mülâyimane muamele ve muhaberesinin aczi meslekisine atfolunduğunu ve kendilerini mütefevvik

iktidarda zannetmelerini mucip olduğunu hükmediyorum. Bu işbirara misal olmak üzere atideki vak'ayı zikredeceğim: 54. A. Köse Mehmette ordu ihtiyatı olarak tertip ve emredilmişti. XI. K. O. K. bu alayı istihdam üzere alaya emir vermiş ve sevk etmiştir. O. K. lığı da bu hareketin muvafık olmadığını K. O. K. na bildirmişti. Abdülkerim Paşanın cevabı kendi üslûbunun tahririne de en güzel bir misaldir:

Zate Mahsustur: 684

SIVIŞLI

3. Ordu Kumandanlığına

G: 25/XI/1331 zate mahsus şifreye:

Ordu ihtiyatına tefrik edilen alaya K. O. yeniden bir vazife vermemiştir. Yalnız şimdiye kadar vazifedar olduğu mühim bir işi edame için emirde ve tebligatı tabiiyede bulunmuştur. Bu da maksadın devamını temini için niyeti haliseye merbuttur. Zaten oralarda matlûp veçhile bir şey yapılamadığına göre bu tebeddülâtı emriye esnasında büsbütün boş kalacak alayın mesaisi kelevvel edame eylemek emniyesine müstenit idi ve bu vazifenin mezkûr alaya verilmesi için ordu makamına arz edildiği de 34 ve 29. F. lara yazılmış, bununla da tarzı istizan muhafazai şekil edilerek F. lara gösterilmiştir. Hiç bir vakitte tahdit edilen bir kumandanın haricinde harekette bulunmak iyiden mutadım değildir ve bundan zerre kadar bile bir lezzet almam.

Bir mesai âliyenin bilâinkıta edamesini temine matuf olup bir gaflet manasını mutazammın olamayacak bu hareket benim kanaatimce takdire bile şayan görülecek ahvaldendir. Köse Mehmet gediğinde ve K. O. mıntakası içinde ve tahkimat ve müdafaa hattı dahilinde kalacak bir alaya ordu tarafından emir ve kumanda edilmekteki gayri tabiiliği ve işe memur olan böyle bir alayın çalıştırılması, nazareti, ve yine her şeyi bu tertipte orduya ait olması muktazî görülür ki bunun edamesine ve bir netice müfide vermesine kat'iyen imkân göremiyorum. Maahaza tarzı icra ordunun kabulüne aittir. Teveccühâtı âlilerini bildiğim ve mazbut ve riayetkâr bir meslekle daima hareket eylediğim halde bendenizin cerihadar edilmemesini rica eder ve bütün cihanın alâm ve ekdarına ve şedait ve mahrumiyetlerine göğüs gerebilecek fıtratta olan bendenizin bu gibi bende ebeden olmıyan ahval üzerine lisanı

muahazata tahammüle kudret yap olmadığımı arzile takdimi ihtiramat eylerim Ef.

XI. K. O. K. Abdülkerim

23 Kânunusanide düşman karadan kıtaatla ve denizden yedi harp gemisile Lâzistan müfrezesine taarruz ve 24 te de taarruza devam etti. Müfrezemiz geri çekilmeğe mecbur oldu. Lâzistan sahilinde derelerin amuden denize inmeleri hasebile arazinin vaziyeti yan tarafım daima düşmana açık bulunmasını icap ettiriyor. Bu cenaha düşman gemilerinin ateş etmesi ve cepheden de taarruz olunması kıtaatımızı terki mevziye icbar ve düşman piyadesinin ilerlemesini teshil ediyor. Bu vaziyet Trabzona kadar hep böyle devam etmiştir.

Baş K. lık vekâletinin sekiz tabura muadil tuttuğu 32 Ağ. Mt. ile iki tayyare ve bir cebel bataryasile bazı mühimmatı hâmil - Yavuz - Trabzona geldi. Eşyayı çıkararak serian geri döndü. Tayyarelerin karadan nakli düşünülüyor ve vesait yapılıyor. Hazırlanıyordu. Tayyare zabitleri uçarak gelmeği teklif ettiler. O. ca bu teklif kabul edilmedi. Tayyareciler ısrar ettiler. Nihayet uçarak gelmelerine müsaade olundu. Birisi dağlar arasına düştü. Diğeri de sakat bir halde Erzincana geldi. Tamir olundu. Fakat bazı malzemesi noksan olduğundan bir kere bile havalanamadı. Hiç bir istifade edilmedi. Kânunusaninin gayet sisli geçen 25, 26, 27, 28. günlerinde mühim harekât olmadı. O. nun takviyesi için gönderileceği evvelce vadolunan 10. F. nın bir taburu 25 Kânunusanide Ulukışlaya çıktı.

Lâzistan müfrezesi Abo nehrinin gerisine çekildi. Ovacık müfrezesi kendisine taarruz eden düşmanı tartererek 32 neferle 2 zabıt esir aldı. Dört, beş gündenberi devam eden sis 30 Kânunusanide artık kalmamıştı. Hava gayet berraktı. Düşman X. ve XI. K. O. lar üzerine kesif topçu ateşi tevcih ederek her tarafta piyade ile de taarruza başladı. Kale topları bu topçu ateşine mukabele edemiyordu. Sahra bataryaları ileri sürülerek mukabeleye mecbur oldular. Düşman taarruzu geceleyin de durmadı. Taarruzun en şiddetlisi Höyükler, Uzun Ahmet, Çobandede mevzilerile X. K. O. cephesindeki Köşk ve Karagöbek istikametlerinden yapılıyordu. IX. K. O. cephesinde 1 ve 2 No. lı tabyalarla Yıkıkdağ ve Çırpı istikametlerinden hafif işgal taarruzları devam ediyordu. X. K. O. Kargapazarının cenubunda 2750 rakınlı Mahoğlu tepesinden

başlıyarak Haramikaya, 2993 Havuzlarbaşı, 3034, 3020, 2765, 2699 rakımlı tepeleri 91. ve 93. A. larla, Taşlıköney tepeleri 96. A. la, Karagöbek 94. A. m 1 ve 3. Tb. larile ve Karagöbeğin garbindaki Mecnununbaşı, Karagöbek tepesi, Mezarlık tepesi 2667 rakımlı tepe dört taburla tutulmuştu. Ruslar da mukabil ve aynı irtifadaki tepelerde idiler.

Rakımlarından da anlaşılacağı vejhile bu çok yüksek tepelerde yapılan muharebeler, iki üç metre kar içinde ve her türlü mahrumiyetlere karşı yapıldığı düşünülürse vatan müdafaası için evlâdının imkândan fazlasını yaptığı anlaşılır. Her akşam gelen raporlar bu fedakâr askerin yalnız bir mıntakada yirmi, otuzunun donarak karlara gömüldüğünü ihtiva ederdi.

X. K. O. düşmanın tazyiki üzerine 30 Kânunusanide yukarıda yazılan hattı bırakarak Sultanmurat tepesi, Köşk yaylası - Miğir tepesi - Karagöbek tabyası - Girekösek - Güngörmez hattına çekildi. Diğer K. O. ların cephesinde düşmanın ilerlemesi devam ediyor. Fakat kıtaatımız her tarafta bütün şiddetile çarpışıyor ve Rusları ağır zayıata uğratiyordu. XI. K. O. K. Paşa bugün beni telefonla çağırarak dedi ki: «Kumandan paşaya söyleyiniz. Menafii vataniye neyi icra ediyorsa onu icra zamanı gelmiştir.»

31 Kânunusanide her tarafta muharebeler çok şiddetli olarak devam etti. X. K. O. nun pek sıkılmış olan cephesi XI. K. O. nun 34. F. sile takviye edildi. Fakat K. O. dan alınan raporlar daha ziyade mukavemet imkânı kalmadığını ve düşmanın X. K. O. cephesindeki ilerlemesi daha ziyade tevakkufun Erzurumun ihatasını intaç edeceğini gösteriyordu. Binaenaleyh Erzurumun terk ve tahliyesi bir zaruret olmuştu. Bu sevgili şehrin bırakılması mecburiyetinin verdiği elem tarif olunamaz. Müdafaası deruhde olunan vatandaşları düşmanın ulucenabına bırakarak çekilmenin hicabı çok büyük azaptır. O. karargâhı bu elem ve azabı çok derin duydu.

Tahliye emrini yazan harekât şubesinin müsveddesini bütün diğer şubelerin âmirleri dahi imzalamak arzusunu gösterdiler ve imzaladular. O. K. bu müsveddeyi gördüğü vakit acı bir gülüşle dedi ki: «Arkadaşlarım, benim masumiyetime iştirak, yahut beni masumiyetten tebriye için bu müsveddeye imza koymuşlar. Bu muhabbet hislerine teşekkür ederim. Fakat ne kadar imza konulursa konulsun ordunun mesul kumandanı benim. Mesuliyet teveccühü icap ediyorsa imzaların ehemmiyeti yoktur. Diğer bir müs-

vedde yazıp getiriniz.» Yeni müsvedde kumandan tarafından imzalanarak tebliğ olundu. K. O. lar $\frac{1}{2}$ şubat gecesi buldukları mevzilerde birer artçı bırakarak Tusik - İlica - Tambura hattına çekilecektir. XI. K. O. K. artçı kıtaatı K. na tayin ve şehrin tahliyesiyle cephaneliklerin berhava edilmesine memur edildi. $\frac{1}{2}$ gecesi gece yarısında ordu karargâhı vali beyle birlikte İlicaya hareket etti. Tahliye kararı şehirde şayi olmuş ve O. karargâhının çıkmasına mümanaat için ahali bazı yerlerde toplanmış olduğunu haber vermişlerdi. İmkânı mukavemet olsa ölüm pahasına bile kendilerini bırakmıyacağımızı vatanperver Erzurumlular da pekâlâ bilirlerdi. Fakat yeis ve nevmidi bu tedbirde bir âmildi. Bırakıp uzaklaştığımız meskenlerin kapılarında, pencerelerinde görülen ıztıraplı bakışlı gözlerden otomobilin en karanlık köşesine sığındım.

İlicadan Patrice

Çekilme hareketleri - Mamahatun - Kargın - Sansa yolu - Mahmüt Kâmil Pş. nun mezuniyeti - Abdülkerim Pş. nun vekâleti - Vehip Pş. nun O. K. lığı

Şubatin ikinci günü karargâh İlicada idi. Vali Bey de berberdir. Mumâileyh pek müteessir idi. Vilâyetin umurupun tedviri için Tercana gitmiye karar verdi. Hareket etti. Kıtaat emrolunan hatta çekilmiye çalışıyor. Erzurum henüz elimizdedir. X. K. O. ya haber zabiti olarak gönderilmiş olan birinci mülâzim Ziya Ef. den alınan rapor K. O. ların F. larla münasebeti ve bazı harekât-taki esbabı izah eder mahiyette olduğundan aşağıya yazdım:

UMUDUM

3 - 12 - 331

3. Ordu Kumandanlığına

1— Bir iki günlük temasım neticesinde K. O. nun 23. F. K. nından memnun olmadığını anladım. Bu gece K. O. karargâhına avdet eden Cemal B. den - bu zat mezkûr fırka kumandanı emrinde müfrezeye kumanda etti - ettiğim tahkikat neticesinde mezkûr F. K. nin mesuliyeti maduna yükletmek, yani hubbu mesuliyet meziyetinden mahrumiyet ve gevşeklik gibi hallerin mevcut olduğunu anladım. Alayları efradının mütemadiyen dağılması ve kıtaatta inzibatsızlık gibi her vakit sırtan halât balâdaki hükmü müeyyettir.

2— 34. F. nın hırpalanmasını ve bir alayın mahvolmasını ve bu F. dan 31 Kânunusani akşamındanberi istifade edememesini mucip olan 31 Kânunusani harekâtının tetkikini elzem zannediyorum.

3— Telâkki ettiğim emri kumandanileri üzerine berveği ballâ mevadî arza içtisar eyledim. Şubatın üçüncü günü sabah saat yedide Erzurum kâmilen terk ve düşman tarafından işgal olunmuştur. Abdülkerim Paşa cephanelikleri berhava ettiğini söyledi. İlicaya geldi görüştük. O da pek meyyus idi. Efradın düşman taarruzunda tüfeklerini atarak kaçtıklarını, ordunun artık muntazam bir kuvvet olmaktan çıktığını teessürle anlatıyor ve buraya yeni kıtaat gönderilerek ordunun tensik ve tanzim ve istirahat için geriye alınmasını elzem buluyordu.

Ordu karargâhı saat 11 de Yeniköye hareket etti. Yol kâmilin muhacirlerle dolu. Zavallı kadın, çocuk, ihtiyar, kağnılı, atlı, yaya bu müthiş soğukta yollara dökülmüş, gidiyorlar. Sefalet manzaralarının hangisi daha acıklı olduğunu insan tayinden âciz kalıyor. Böyle fikiraların, zuafanın ve çoluk çocuğun hicret etmiyerek yerlerinde kalmaları halindeki zayıatları hiç bir vakit şimdiki halin doğuracağı zayıyata çıkamaz. Bunun için hicretin menedilmesi vilâyete yazıldı. Rus keşif kolları Kez ve Umudum cihetinden ilerledi. Karargâh 7 Şubat akşamı Yeniköyde idi.

Bugün 4 Şubat Ruslar Garazda 34. F. ya taarruz ederek Ebulhindiye doğru püskürterek takibe başlamışlardır. Mezkûr F. ya tahsis olunarak gönderilmiş olan ikmal efradı bu muharebe esnasında F. ya vâsıl olmuş ve ilk defa olarak düşman süvari hücumunu görmüş olduklarından tedehhüş ederek bağırarak kaçmışlardır. Bu hal F. kıtaatının da panik yaparak dağılmalarını mucip olmuş ve F. nın iki alayı esir ve 8 sahra ve 6 dağ topu zayi olmuştur. X. K. O. da çok yorgun ve kuvvetsiz bir haldedir. O. emrile işgali bildirilen Tosik - İlica - Tambura hattında tutunup yerleşmek mümkün olmadığı anlaşıldı. Düşmandan daha ziyade ayrılarak toplanıp tanzim edilecek vakit kazanmak için K. O. ların Dumanlı dağ - Kuruziyaret - Kâğıdıç bayraklı hattına çekilmesi emri verildi. Enver Paşadan gelen telgrafta 10. F. dan maada 13. F. nın da 3. O. ya gönderileceği bildiriliyor. Kendisi de Suriye seyyahatine çıkıyor. Bu F. ların gelip yetişmesi çok zaman ister. Kıtaat yeni gösterilen hatta doğru yürüyüştedirler. Düşman süvarisinin takibi

kıtaata istirahat zamanı bırakmıyor. Artçılar mukavemet edemiyor. Dün iki düşman süvari alayı bütün artçıları söktü attı. Ortalığı karma karışık etti. IX. K. O. nun seri sahra bataryaları kara saplandı. Düşman hücumuna karşı kurtarılamıyarak terkolundu. XI. K. O. nun sol cenahında bir açıklık kâsıl oldu. X. K. O. K. F. mevcutlarının 700 nefere indiğini yazıyor. Artçı kuvvetleri kumandanı 6 Şubatta Yeniköyde ordu karargâhına geldi. Erzurumda iki üç gün daha tutunmak mümkün olduğunu iddia ediyor. O. K. nı tahtiyeyi tazammun eden bu mütaleaya karşı üç gün sonra ne olacaktı? denilince yine Erzurumu terketmek lâzım geldiğini tasdik ediyordu. Halbuki menafii vatanın icap ettiği kararın alınması zamanı geldiğini söyleyen de bizzat kendisi idi. Üç gün daha mukavemetin neticesi Erzuruma kapanmak olacağını kendisi de biliyor. Fakat mahza mümanaat için kanaatine mugayir tarizlerde bulunuyordu. Artçı kuvvetleri kumandanı karargâhile gelirken Karabıyık cenubundaki Padişah tepesine çıkarak oradaki tertibatı görmek istemiş, fakat tepedeki bir tabur, bir Ağ. Mt. Bl. bunları düşman süvarisi sanarak ateş açmıştır. Süvari kıt'asile beraber 70, 80 atlı olan bu karargâh hiç zayıt vermeden tepeye çıkmıştır. Bu hal efradın telâşını ve inzıbat noksanlığının derecesini gösterir bir misaldir. O. K. Yeniköyü artçı kumandanına bırakarak öğleden sonra dörtte Tercana vâsıl oldu. Her tarafta muhaceret, yolların etrafı hayvan leşleriyle dolu, aralarında insan cesetleri de görülüyor. Baş K. V. 10. F. nın muvasalatından sonra kıtaatin tanzim ve ikmalile Erzuruma karşı taarruza girişmekliğimizi tavsiye ediyor. Tercanda sabık Irak K. Miralay Nurettin Beyi bulduk. O. emrine verilmiş olduğundan o sırada infikâk etmiş olan Remzi Pş. nın yerine IX. K. O. K. na tayin edildi. Kendisi Irakta O. K. salâhiyetini haiz olduğundan K. O. K. nın bir tenzili makam olduğunu söyledi. O. emrinde daha büyük mevki bulunmadığından arzu ederse Baş K. lğa müracaatle meseleyi halletmesi söylendi. Mecburen kabul etti. Fakat K. O. yürüyüş halinde olduğundan K. O. K. V. nin idaresinde olarak K. O. gelip mevzilerine yerleştikten sonra kumandayı deruhde etmesi kararlaştı. Havalalar hâlâ kapalı ve karlı devam ediyor. Yeni mevzilerin ilerisinde ufak tefek müsademeler başladı.

8 Şubatta Padişah tepesine ve cenupta Tatvana taarruz eden düşmanın tardından başka hâdise olmadı. Kar, soğuk çok... Kıta-

atın bu hatta tutunamayacağı ve Cebice hattına çekilmek mülâhazaları işitiliyor. Azap cephesinden koparılınca da Erzurum mevkiî müstahzarına çekilip mukavemet etmek mütaleaları yükselmişti. Fakat o müstahkem cephede de mümkün olmamıştı. Cebicede ise hazır bir şey yoktu. Düşmanın 10 Şubatta iki alay kadar kuvvetle taarruz ederek Aşkale'nin şarkındaki Kabak tepeyi işgal ve Pertine ilerlemesi üzerine artçı kuvvetleri kumandanı geri çekilmiştir. Çekildikten sonra ricat için emir verilmesini istiyor. Artçı kuvveti her K. O. da birer fırka ki ceman üç fırka idi. Artçı K. lığı karargâhı da 10 Şubatta Mamahatuna geldi. Bu vaziyete karşı Cebice hattına çekilmek mecburî oldu. K. O. lara emir verildi. Kıtaat Cebiceye doğru çekilmeğe devam etti. O. karargâhı 11 Şubatta Mamahatundan kalktı. Yol gayet fena, otomobiller çamura saplanıyor. Asker yardımı ile ancak çıkarılabiliyordu. Saat onda Kargına geldik. Yolun fenalığı köy sokaklarında da devam ediyor. Köy bilâmübalâğa çamur denizidir. Batmış hayvanları çamur yutmuş, yalnız semerlerinin üstü görünüyor. Sokaklarda dize kadar çamura batmadan gezmek imkânsız, evlerin avlusunda da bir arşın çamur var.

Karargâh 12 Şubatta da yürüyüşüne devam etti. Bicana kadar yol yine fenadır. Bican, Cebice boğazının methalindedir. Cebice boğazından geçen yolda her sene yüzlerce adam donup ölmüş. Bilhassa orduya gelmekte olan kabileler zayıt vermeden bu boğazı geçemiyorlardı. Yolun Fırat kenarından geçmesi yeknazarda pek sühuletlî görüldüğü için yüksek Cebice dağlarından aşmak mecburiyetini lüzumsuz sanıyordum. Tahkikat yaptırđım. Yolun Fırat kenarından geçmesi evvelce muhtelif senelerde, muhtelif askerî, mülkî heyetler tarafından tetkik edilmiş, fakat bazısı mümkün, bazısı gayri mümkün demiş, nihayet bir şey yapılmadan hırakılmış olduğunu anlamıştım. Bu tahkikat ve saire çok evvel Erzurumda yapılmıştı. O sırada Erzincanda bulunan amele taburları işsizdi. İmkânsız denilen bu güzergâhın açılması için amele taburlarının memur edilmesi halinde bir şey kaybetmiş olmayacaktık. Nafia mühendisi ve Erzincan mutasarrıfı da işe alâkadar edilerek Fırat kenarında güzergâh açılmağa başlandı. Az zamanda yol açıldı. İmkânsızlığın, himmetsizlikten başka bir şey olmadığı görüldü. Cebicenin dondurucu soğuşuna mukabil pek kuytu olan bu yeni yol şimdi bu çekilmede askerın ve muhacirlerin bir çoğuş-

nun hayatını kurtardı. Karargâh ta bu yeni yoldan geçti. Sansa civarında yol bir çok çukurlarla arızalanmış, muhacir kütelleri yolları dolduruyor. Karargâh 12/13 Şubatı Sansada geçirdi. Ordunun son vaziyeti hakkında 10 Şubatta Karargâhı Umumiye pek acı iki telgraf yazılmıştı. Enver Paşa O. karargâhının cepheden uzak olduğuna itiraz ediyordu. Evvelce yapılmış olan muhaberelerdeki sertlik son telgraflarla kat'î bir safhaya girmişti. Bu muhaberenin kendisinin ordudan ayrılmasına sebep olacağını Mahmut Kâmil Paşaya söylemiştim. Dedi ki: «Ben Erzurumu terketmekle halk nazarında bu şehri düşmana vermiş olmak ittihamile kâfi derecede lânete duçar oldum. Erzincanın, Trabzonun, Bitlisin ziyâi mesuliyeti de başkalarının omuzlarına yüklensin. Ben orduda buldukça buraya Başkumandanlığın kuvvet ve malzeme göndermesi ihtimali yoktur. Çünkü Başkumandanlık nezdinde nüfuzlu değilim. Bilâkis sınıf arkadaşlığımın verdiği lâubalilikle sen her şeyi yaparsın, diyerek beni ihmal ediyor. Bundan ordu ve memleket zarar ediyor. Binaenaleyh, herhalde benim ayrılmaklığım memlekete faydalıdır.»

Başkumandanlık vekâletinden verilen mantıksız emirlerle yazılan isyankâr cevapların neticesini bildiren telgrafname burada vâsıl oldu. Telgrafnamede Baş K. V. Enver Pş. diyordu ki: «Siz 3. O. nun mevcudü hazırı ile bir şey yapılamıyacağı kanaatinde-siniz. Halbuki ben bir şey yapılır kanaatindeyim. Binaenaleyh size iki ay mezuniyet veriyorum. O. K. lık umuru Abdülkerim Paşa tarafından tedvir olunacaktır.»

Ordu karargâhı 13 Şubatta Sansada kalarak 14 te hareket ve Petriç köyüne geldi. Abdülkerim Paşa artçı K. nı olduğu cihetle yerine diğer bir zat tayin ve kumandayı almazdan evvel vekâlete davet olunmasını Mahmut Kâmil Paşa münasip görmedi ve tebligat yapmadı. Yollar yine muhacir akını ile dolu. Öküzleri, beygirleri de kendileri gibi mecalsiz, kuvvetsiz. Gidenlere hedeflerini sordum. Hepsi bihaber ve bişuur korkunç rüyanın dalgın yolcuları... Rehberleri sevki tabii... Öğleden sonra Petriçe gelmiştik. Hava güzel, evvelki soğuklar burada hiç yok. Bağlı, bahçeli, yol kenarları ağaçlı, güzel bir köy. Evleri iyi, insan oturacak binalar.

Mahmut Kâmil Pş. nın mezuniyet haberi artçı kumandanlığına çok çabuk gitmiş ve tebligat yapılmış olmalı idi ki Abdülke-

rim Paşa yaverleri, emir zabitlerini telefona çağırarak O. K. nin nerede olduğunu soruyor ve tabii karargâhta bulunduğu cevabını alıyordu. Kerim Paşa, Mahmut Kâmil Paşanın hareketile kumandayı kendisine tevdi etizaren kimbilir ne kadar intizar ediyordu. Kerim Pş. fazla dayanamıyarak erkânıharbiye reisi Goze Beyden kumandanın mezuniyet şayiası olduğundan sahih olup olmadığını telgrafla sordu. Cevap verilmiye vakit kalmadan başka bir telgraf aynı sualî tekrar ediyordu.

Mahmut Kâmil Paşa artçılar K. nin merakını bir telgrafla halletti. O. K. vekâletini tebliğ ederek İstanbula doğru yola çıktı. O. karargâhının istihbarına göre Vehip Paşa O. K. na tayin edilip bugün İstanbuldan hareket etmişti.

K. O. ların Erzurumdan itibaren 6 Şubata kadar efrat ve tüfek zayıatını bilemiyorum. Bunun doğrusu hiç bir zaman bilinememiştir. Yalnız büyük silâh zayıatı şunlar olarak tesbit edilmiştir. Fakat onların da tam ve doğru olduğuna kani değilim:

IX. K. O. dan	11 seri sahra, 4 mantelli top.
X. K. O. dan	6 seri sahra, ve 3 seri dağ, 4 mantelli top.
ve 3 makineli tüfek.
XI. K. O. dan	2 seri sahra ve 1 seri dağ ki ceman 19 sahra,
8 mantelli top ve 4 seri dağ ve 3 Mt. dir.

Hayvan bulunamadığından dolayı topçu alaylarının koşamıyacağı toplarla Erzurumdan sürüklediğimiz bazı topları evvelce Erzincana doğru göndermiştik. Bunlar da Halilhanı civarında park yapılmıştı. (35) mantelli, 2 seri sahra, (8) seri dağ, (1) obüstü.

3. O. nun maddî ve manevî yorgun kıtaatı mümkün mertebe düşmandan ayrılarak biraz toplanıp kuvvetlenmek için çekiliyor. O. K. V. de bu hakikati pek mükemmel olarak biliyordu. Fakat O. K. nı olmak hırsı hep bunları unutturarak Enver Pş. nin atılan ve taarruzkâr karakterinde görünmiye kendisini sevk ediyor. O. Karargâhı Petriçte yerleşmiş, muhabere tesis etmişti. Mahmut Kâmil Paşanın hareketinde karargâh Petriçte ve Abdülkerim Paşa Kargında idi. Tabii O. K. V. nin teşrifi bekleniyordu. Halbuki bizi Kargına çağırıldı.

O. K. V. nin bu davetine karşı erkânıharbiye reisi ordunun hattı müdafaası Cebice mevzii olduğuna göre O. karargâhının cephe ilerisinde bulunması muvafık olamayacağından Kargında ka-

karargâhın tesisi münasip olamayacağı mütaleasını yazdı. Telgrafname aynen şudur:

«Kargın hattı müdafaanın ilerisinde bulunması ve muhaberatın müşkülâtı dolayısıyla O. karargâhının orada tesisi muvafık görülmediği gibi mevki de münasip değildir. Tercandan avdette O. karargâhı Kargında bir gece kalmış ve münasip olmadığı görülmüştür. Petriç kariyesi her hususta karargâh için münasip ve karargâh burada yerleşerek ifayi vazifeye başlamış ve her tarafla muhabere tesis edilmiştir. Binaenaleyh karargâhın burada bulunması hakkındaki teklifimi tekrar ediyorum. Bugün buradan hareketle Kargına gitmek mümkün değildir. Mutlaka hareket emrolunuyorsa yarın sabah hareket olunabilir. Maahaza karargâhın Petriçte kalması münasip mütalea olunmaktadır.»

Goze

10-Şubat-1331 Umumi Kuvvesi

Kıtaat	Terkipleri	Zabitler			Efrat			Tüfek	Ağ. Mç.	Seri sâhra	Mantelli	Seri dag	Adi dag	Mülâhazat
		Muharip	Gayri	Muharip	Muharip	Gayri	Muharip							
IX. K. O.	17. ve 27. F.	216	54	3534	616	3350	12	11						
X. K. O.	30, 31, 32. F.	212	73	2834	754	3100	17	12						
XI. K. O.	29, 33, 18. F.	227	75	4009	1029	4040	16	12	15	6				
	×													
Palan dökem müfrezesi	Tokat, Erzincan, jandarma Tb. ve 83. A. II. Tb.	43	4	826	103	860		2						II/106 A., I/II/107, Van seyfar jandarma Taburu.
36. F.	Kenarda yazılıdır	50	17	1442	244			2						2, 3. ihtiyat A. jandarma Sv. Bl, Şiirt jandarma Tb.
2. Sv. F.	Süvari Fırkası	170	69	1834	790	1635	10	4						
Van götü cenup müfrezesi	Sol kenarda			630	911									I/106 A. Bacirge hudut Tb., 1 adi dağ bataryası.
Çabakçur müfrezesi	Sol kenarda			160										İki teşkilatı mahsusa Tb., I. II. Giresun jandarma Tb. ları, I, II. Trabzon jandarma Tb. ları.
Ognut	Sol kenarda			3969	386			3						III/8 A., Hopa hudut Tb. ru.
Çoruh	1, 2, 3 No. h teşkilatı mahsusa A. ları													
Lazistan	Sol kenarda	135	48	4879	1030			6	5	4	2			
	23. Sv. A., ihtiyat 6, 8. A. ları	51		608		594		2						II/83 A., Tokat jandarma Tb., Erzincan jandarma Tb.
II. ihtiyat Sv. Iv.	Sol kenarda	43	4	940	151									Samsun seyfar jandarma ve Trabzon depo taburu.
Hacı Hamdi B. müfrezesi	" "	18	4	873	217									2. teşkilat alayı, Mus, talmıgâh taburu, Elaziz seyfar jandarma bölüğü.
Sahil kıtaatı	" "													
Ali B. müfrezesi	" "													

Umum mevcudu 2,000

3. Ordunun 15/Şubat/1331 Kuvvesi de şöyle idi

Kıt'a ismi	Zabitler		Efrat		Tutuk	Makinalı	Seri sahra	Mantelli	Seri cebel	Adi cebel	Rus topu
	muharip	Gayri muharip	Muharip	Gayri muharip							
IX. Kolordu	305	189	3892	2168	3745	16	2	10	1	17., 28, firkalar	
X. Kolordu	403	200	5058	3851	4553	22	16	17	6	30., 31., 32. F. lar	
XI. Kolordu	290	185	3721	2119	2786	18		10	6	33., 18., 29. F. lar	
Lazistan müfrezesi	75	12	3457	775	3306	9		1			
Sahil kıt'aları	30		1977	311	2670						
Çabakçur müfrezesi			2750		2750				4		
Oğnut müfrezesi	17	7			319						
2. Nizamiye süvari fırkası	104	40	1151	476	1248	7		2			
Hamdi bey müfrezesi			260		260						
36. Fırka	23	40	383	685	457	2		2			
Çoruh müfrezesi	101	17	5011	455	4613	5		6			
Alibeymüfrezesi			2000								
Yekün	1348	690	29650	10840	26515	79	18	48	10	8	

O. K. V. ısrar ediyor ve artık büsbütün coşarak diyordu ki:

«Hattı müdafaa Tercanın ilerisidir. Yakında karargâhı Tercana alacağım, kıtaat ta ilerliyecektir.» Bu telgraf müşarü-nileyhin Baş K. V. nin ruhuna büründüğünü gösteriyor. Halbuki 12/13 Şubat gecesi X. K. O. Tercanda tevakkuf etmişti. Buna karşı Abdülkerim Paşa K. O. nun Tercanı tahliye ederek Kargına çekilmesi lüzumunu orduya tavsiye ediyordu. Bir iki gündür Rusların tazyikını hissetmedi. O. K. nı münhal gördü. Şu ilerlemek kararının ve karargâhı ileriye almanın Enver Paşaca ne kadar hüsnü telâkki olunacağını bildiğinden bu işlere kalkıştı. Hattı müdafaa'nın Tercana alınması ve kıtaatin ilerlemesi Vekil Paşaca tekrarrü ettiği sırada Yusuf İzzet Paşa X. K. O. fırkalarının (900) nefere indiğini ve bir ileri yürüyüş yapılırsa bunların da elden giderek Cebice mevziinin de tutulamıyacağını bildiriyordu. Yeni O. K. V. nin ısrarına binaen karargâhın 16 Şubatta Kargına gitmesi için hazırlık yapıyordu. Gece telgraf memuru geldi. Makine başına çağırdı, gittim. Birüssebi karargâhında Enver Paşa makine başında idi. Abdülkerim Paşanın nerede olduğunu ve ona yazılan şifreli iki telgrafnamenin verilip verilmediğini sordu. Karargâha böyle telgrafname gelmemişti. Telgrafçılara sordum. Doğruca Kargında kendisine çekilmiş olduğunu söylediler. Enver Paşaya söyledim. Muhabere kesildi. Acaba bunların sürati isalini mi kontrol ediyor, yoksa verilmemiş ise bunları tehir mi edecekti. Bunların münderecatı da karargâhça anlaşlamadı. O. Karargâhı 16 Şubat saat on buçukta Kargında Abdülkerim Paşaya mülâki oldu. Yol- da muhacir miktarı azalmış, leş ve ceset miktarını çoğalmış gördük. Fırat buz kütleleriyle karışık akıyor. Erkânharbiye reisi ileri hareket hakkında telgrafta yazılı fikrini O. K. V. ne tekrar sordu. Paşa kararını değiştirmişti.

Ordunun ilerlemesini değil, artçıların takviyesini tasavvur ettiğini söyledi. Cephenin Tercan ilerisine alınması ağza bile alınmadı. Artçı üç fırka olduğuna göre bunların takviyesi halinde ordunun kısmı küllisi arçıya tahsis olunacak ve kıt'aların geride istirahat, tanzim ve takviyesi maksadı hâsıl olmyacaktı. Binaenaleyh hali hazırın ipkası kabul ettirildi. Şimdi anlaşıldı ki ordu umurunun Abdülkerim Paşa tarafından tedvir mealindeki Mahmut Kâmil Paşaya gelen mezuniyet telgrafnamesinden Abdülkerim Paşa O. K. na tayinini intaç etmiştir. O. K. ғы vekâleti denilme-

mesi Abdülkerim Paşayı bu ümit ve tefsire sevketmesi haklı idi. Ben zannediyorum ki ağılebi ihtimal Abdülkerim Paşa O. K. na tayininden dolayı Enver Paşaya teşekkür telgrafi çekmiş, Enver Paşa da yanıldığını bildiren telgrafnamenin ziyaa uğrayıp bir fena netice hâsıl olmaması için vüsulünü bizzat kontrol etmiştir. Herhalde dün geceki iki telgrafname O. K. V. nin cengâverlik damarlarına soğuk duş yaptırmış olduğu, bugünkü muslihane vaziyetinden anlaşılıyordu.

Düşmanın taarruzları durdu. Havaalar iyileşmeğe, buzlar çözülmeye başladı. Fakat toprak ta içindekileri dışarı verdi. Bu muhtelifülceins leşler tahammül olunmaz kokular saçmaya başladı.

Erzurumdan ricattenberi ordunun sağ cenahının muhafazası için Hacı Hamdi Bey kumandasındaki müfreze Karasu vadisinden hareket etmişti. Çünkü Rusların bu vadiden ilerliyecek kıtaati ve bilhassa süvarilerinin Aşkale - Mamahatun - Erzincan yolunu kesmesi imkânı vardı.

Rusların bir süvari alayı ancak 18 Şubatta Paviye gelmiştir. Bu asıl cepheye sükûnet devam ederken Ruslar 19 Şubatta Bitlise arkadan baskın suretile girerek zaptetmişlerdir. Taarruzun anı olması dolayısıyla asker panik yapmış ve her şeyi bırakarak dağılmıştır. Müfreze kumandanı ve valinin ne oldukları karargâhı endişeye düşürdü. Müfreze kumandanı pek kıymetli ümeramızdan Ali Bey idi. Irak cephesinden ordumuza verilmiş ve Bitlis cephesi mumaileyhe tevdi edilmişti. Yakup Cemil Van gölü cenubunda Don Kişutvari kahramanlıklar tasladıktan sonra Talât Paşaya müracaat etmiş. Orada muharebe olmadığından beyhude oturup kahramanlığından vatanımızı mahrum etmeği muvafık görmediğinden başka bir cepheye gönderilmesini rica etmiş.

Talât Paşadan bundan bahisle Yakup Cemilin ayrılmasından bir zarar olup olmadığını sordu. Ayrılmasında mahzur değil, faydalı olduğunu ve efradı almıyarak şahsan istediği yere gitmekte serbest olduğu cevabı verildi. Vatanperver Yakup Cemil zabitlerin bellerindeki kemerlerde taşıdığı altınları toplayıp hircuna doldurmuş ve savuşup gitmişti. Mahut alayı da Ali Beyin kumandasında kalmıştı. Ali Beyle valinin bu baskından kendilerini kurtararak Mutbekiye çekildikleri ve oradan da 23 Şubatta Garzana geldikleri anlaşıldı.

Lâzistan cephesinde de Rus donanmasile tevhidi harekât eden

kara kuvvetleri 21 Şubat'ta Mepavri garbında bulunan müfreze-mize taarruz ederek çekilme mecbur etti. Takibe devam ederek 22 Şubat'ta Rizeye girdi. Arazinin vaziyetine göre Rus gemilerinin yan ateşi müfrezenin mukavemetini kırmıştır. Bu civar ahalisinden müteşekkil olan müfrezedeki askerlerden köyleri işgal olunanlar evlerine gitmekte olduklarından ve arazinin vaziyeti daima karşı yan vermiş halde bulunduğundan Rusların Trabzona kadar dar gitmesini müdafaa edecek kuvvet kalmıyacaktır.

Müfrezenin deniz cihetinden donanmanın ateşine maruz kalması kuvvei maneviyeyi bozmuş olduğundan sahil kasabalarına sokulan düşman torpitoları hemen beyaz bayrakla karşılanmaktadır.

Üçüncü O. K. lığına tayin edilmiş olan Vehip Paşa (22) Şubat'ta gelerek kumandayı eline aldı. Abdülkerim Paşa da Tercana artçı kumandanlığı vazifesine döndü.

Aynı günde 18. ve 29. fırkalarla Erzincanda kolera vukuatı çıktı. Erzincandaki musap (14) idi. Müteakip günlerde orduya bildirilen miktar (20) yi buldu. Tefik Salim Bey bunun önünü almak için hareket etti.

Bu kıymetli doktorla bütün refakatimiz esnasında kendisinin ilim ve teşkilât kıymetinin hayranı oldum. Ordunun sıhhatine olan hizmetleri şayanı takdirdir. Her yerde, her felâketin önüne ilmile geçen ve çare bulan Tefik Salim Bey kolera âfetinin de önüne geçti. Vehip Paşa Erzincana gelirken yoldan Van gölü cenup müfrezesi kumandanlığına bir emir yazmış, müfrezenin bakiyesini 13. alayla takviye ederek düşmana taarruz ve Bitlisin istirdadını istemiştir.

Paşanın böyle anlayıp, dinlemeden yol üzerinden hemen taarruz emri vermesine palavracı olduğunu gösterdi. Paşanın hangi hatasını tashih edeyim:

Evvelâ: Müfreze yok, dağılmış. Sonra hitap ettiği kumandan gâip, sonra düşman kuvveti 13. alayla Ali Bey müfrezesinden daha kuvvetli, daha sonra da 13. alayla telgraf muvvalası yok. İşte hep böyle karanlığa kubur sıkın kumandanlarımız da var.

Zabitan ailelerinin civarda bulunması ve kıtaatın ricati zabitanlarımızın bütün dikkatlerini ailelerine verip onları geriye nakletmek için en sıkı ricat zamanında kıt'alarından asker ve vesaiti nakliye ayırmalarını mucip olduğundan bütün zabitan ailelerinin Şuşeh-

rinin garp kısmına nakli emrolunmuştu. Vehip Paşa yolda bunlara rasgelmış ve ailelerin eşyasız olarak naklini emretmiştir. Zabitanın hepsini müteessir eden bu emir kabul edilecek bir emir değil idi ve icra olunmadı. Herkes ailesini ve eşyasını nakletti. Çünkü zaten bir iki yatakla yemek edevatından başka bir şeyleri olmıyan ailelerin bunlardan da mahrum olarak sevki sefalete terkleri demektir. Çünkü geride, gittikleri yerlerde bunları tekrar tedarik edecek para zabıtanda yoktu. Binaenaleyh yeni kumandanın emri tatbik edilmedi. Fakat zabitanın kalbi kırıldı.

Erzurum ricatinden sonra Dersim ve Kızılbaşlık meseleleriyle de ordu rahatsız oluyordu. Tercan kazası ahalişi kâmilen Kızılbaştır. Cehalet saikası ile bizim askere ve Sünnilere âdetâ düşmanlık gösteriyorlar.

Aşkaleden itibaren Karasu nehri kenarındaki ve Yeniköy cenubundaki köylerle Karakilise civarındaki Kozluca köyü, Tercan ovası, Durumderesi, Polur köyleri, Tuzla vadisindeki Fındıklı köyü ahalişi Kızılbaştır. Fındıklı köyünden geçen keşif kollarımıza ateş ettikleri ve bizim hükümetimiz arkadan geliyor, diyerek izharı muhabbet eylediklerini söylediler. Diğer Kızılbaş köyleri de oralara düşen münferit askerleri öldürdükleri ve zavallı muhacirler geçecek olursa mallarını yağma ve kendilerini mahvettikleri pek kat'iyetle iddia olundu.

Dersimliler zaten ötedenberi hükümete kafa tutarlar. Etrafı soyar, civardaki kazaları yağma eder, hayvanlarını sürer, dağlarına çekilirler. Şimdiye kadar ordu ileride ve kuvvetli olduğundan ve kendilerinden de asker alınmadığından sükûnette idiler. Fakat ordu bugünkü zayıf hale düşünce Dersimliler oralara gelen Ermeni eşkıya ve firarilerle birleşerek isyan vaziyeti aldılar. Canik sancığının da Rum eşkıyası etrafa saldırmaktadır.

Vehip Paşa karargâha gelmesini müteakıp kendisinden maada hiç bir askerî makamın Başkumandanlık Vekâletine şifre ile yazılacak telgraflarının kabul edilmemesini telgrafhanelere tamim etti. Bunu evvelâ manasız bir tedbir zannettim. Fakat sonra kendisi söyledi ki K. O. K. ları O. K. nı aleyhinde Enver Paşa ile muhaberede bulunmuşlardır. Bunu İstanbulda öğrenmiş olan Vehip Paşa kendi aleyhinde dahi kullanılacak olan bu vasıtayı muattal kılmak ve bu suretle muhabere edenlere de meseleden haberdar olduğunu anlatmak istemiştir.

Enver Paşanın O. karargâhının mevki, kuvvetinin kifayeti ve saire hakkındaki telgraflarının muhbiri sadıkların mahsulü olduğu anlaşılıyordu. Bu emirden sonra O. K. nı cepheye dolaşarak geldi. Başkumandanlık vekâletine (cepheyi gezdiğini, askerın ahvalını pek iyi bulduğunu ve yoldaki fırkalar gelir gelmez taarruza geçeceğini) yazdı.

Enver Paşa da (Orduya gelir gelmez taarruzu düşündüğünden dolayı teşekkür) etti.

Enver Paşanın fikrini bilmem. Fakat Vehip Paşa bu telgrafta kat'iyen samimî değildi. Bu zatta kat'iyen samimiyet olmadığını, her halinin yapma ve her sözünün düşündüğünün aksi olduğunu yaptıkları işlerden öğrendim ve kendisinden dinledim. Maahaza taarruzkârlığın Enver Paşaca makbul olduğunu bildiğinden celbi teveccüh için hakikatin ve kendi kanaatinin aksini yazmıştı.

Vehip Paşa bu telgrafla taarruz taraftarlığını anlattıktan sonra O. Karargâhının Kargından Petriçe nakline müsaade istedi. 26 Şubatta yazılan istizana(28) de muvafakat cevabı geldi ve 29 Şubatta da karargâh tekrar Petriçe döndü.

1332 nin İlk Ayı

Dersim Beylerine iltifat - Mamahatunun terki - Artçı fırkalarının çekilmesi - 10. ve 5. fırkalar - 2. O. - Geri mıntakası K. lığı

Vehip Paşa evvelce Erzincanda bulunmuş ve bu havaliyi tanıyordu. Dersimlilerin beylerini ihsanla tutarak kullanmağı münaşip görerek hepsini çağırılmıştı. Sırası ile gelen beylere iltifat ediyor, ziyafet veriyor ve avuçlarını altın ile doldurarak gönderiyordu.

Abdülkerim Paşanın kumandasındaki 17, 32, 33. fırkalardan mürekkep artçı kuvvetleri Tercanın şarkında idiler.

1332 senesi Martının birinci günü Ruslar Tuzla vadisinden taarruza başladılar. Erzurumdan itibaren sağcenahta Başköy - Yavi - Tuzla vadisi cihetinden çekilen müfreze Rusları durduracak kuvvette değildi. Bu cihetten ilerliyen düşmanın tevkifi için 9. K.

O. Mamahatunun cenubunda kâin (Seki) istikametine gönderildi. Bunun yerini de X. K. O. (1700) kişilik kuvvetile tuttu. Fakat Ruslar IX. K. O. nun gelmesinden evvel iki alayla şimale dönerek Mamahatuna taarruz ve zaptettiler. Bu suretle Mamahatunun şark ve şimalindeki mevzilerde bulunan üç fırkanın hattı ricatleri kesilmiş oldu. Çünkü artçıların hattı muvasalası ancak Erzurum - Mamahatun - Kütür köprüsü şosasına münhasır idi. Binaenaleyh fırkaların âkıbeti karargâhta ciddi endişeler hasıl etti.

Artçı kuvvetleri kumandanı düşmanın taarruzundan yakasını kurtararak karargâhile çekilmeğe muvaffak olmuş ve artçı fırkalarına nereden imkân bulurlarsa oralardan harben kendilerine yol açarak çekilmelerini emretmiş olduğunu bildirmişti. Artçı kuvvetleri kumandanı Mamahatunun ziyayı hakkındaki telgrafında düşmanın hiç beklenilmeyen bu istikametten taarruzu üzerine elde mevcut bütün kuvvetleri istimal ve hattâ kendi karargâh zabitan ve efradını kâffeten sevk ederek cümlesi mahvolduktan sonra geri çekildiğini kendisine has üslûple mübalâgalı surette yazıyordu.

Artçı kuvvetleri kumandanı geri gelirken Kütür köprüsü civarında attan düşerek omuz köprücük kemiği kırılmış olduğundan (2) Martta Erzincan hastahanesine gönderildi. Yerine Galatalı Şevket Bey tayin olundu. Vehip Paşa artçı kuvvetleri kumandanlığı karargâhının efrat ve zabitan zayıyatını Şevket Beyden sordu. Gelen cevapta bir kaç yaralıdan başka zayıyat olmadığı bildiriliyordu. Vehip Paşa bu telgrafı artçı kuvvetleri kumandanlığının bütün karargâh efrat ve zabitanının ziyayı bildiren telgrafa rapt ve müşârinileyhin bir daha kumandada kullanılması caiz olmadığını ifade ile hıfzetti.

17. F. nin esir olduğu şayiası çıktı. Diğer fırkalardan hiç malûmat gelmiyordu. Martın ikinci günü akşamı artçı kuvvetlerinin Komzuk Vartik üzerinde (Peçeriç) e yürümekte oldukları ve 2/3 gecesini (Peçeriç) e gelmeleri muhtemel olduğu büyük meserretlerle haber alındı. Fırkalar yolsuz, karlı, taşlı, uçurumlu arazide gece, gündüz yürüyerek (3) Martta Fıratı geçtiler.

3. O. mıntakasına tahsis olunup yolda bulunan fırkalardan X. F. nin en ilerideki iki taburunun Trabzona sevkile mütebaki kuvvetin Kilkit ve Hadata yürümesi ve 5. F. nin Bitlise taarruzu emredildi.

17. 32 ve 33. F. ların kurtularak Fıratı geçmeleri ve IX. K. O.

nun Seki cihetine gitmesi Kütür köprüsü yanında Tuzla deresile birleşen Karasuyun garbî cenubî sırtlarile Seki ve Höbek dağından müteşekkil bir ileri mevzii hasıl etti ki bu mevzi Cebice hattı müdafaasından daha kuvvetli kıtaatla, tabiri diğer ordunun kısmı küllisile işgal olunmuştu.

Çoruh müfrezesi de düşmanın şiddetli taarruzları karşısında (5) Martta Bayburda doğru çekildi.

Başkumandanlık vekâleti Ruslara taarruz için 2. O. nun Bitlis ve Diyarıbekir ve Harput mıntakasına naklini yaptırıyor. 2. O. K. Ahmet İzzet Paşanın 2 ve 3. O. lardan müteşekkil Şark cephesi K. liğine tayin olunacağı havadisleri çıktı. Vehip Paşa İzzet Paşanın emri altında hizmet etmiyeceğini söylüyor. Bu ademi arzu muahharen harekâtta ademi muvaffakiyetine sebep olmuştur. 2. O. nun cenupta toplanması devam ederken 3. O. K. bu havaliye gönderilecek kıt'aların dağlarda hareket edecek veçhile mücehhez olmasını ve bilhassa vesaiti nakliyesinin mekkârî ve toplarının mutlaka dağ topu bulunmasını Karargâhı Umumiye arz etmişti. Bu iş'arata rağmen vesaiti nakliyenin araba ve topçuların sahra topçusundan mürekkep olduğunu işittim. Yalnız Diyarıbekirde bir kıt'a kumandanı gördüm ki iki semere mukabil bir araba vermeyi teklif ediyordu. Nurettin Bey IX. K. O. nun halini ve arazinin zorluğunu görünce bu kumandanlıktan caymış ve Erzincana dönmüştü. Vehip Paşa mumailiyeği geri mıntakası kumandanı tayin etti. Vazifesi menzil mıntakasının gerisindeki ordu mıntakasında bulunan kıtaata kumanda ve menzil hidematını ifa idi.

Hiç bir mana ifade etmeyen bu vazifeyi Irak cephesinde ordu salâhiyetini haiz olduğundan dolayı K. O. K. nı tenzili makam sayan Nurettin Beyin nasıl kabul ettiğini anlayamadım. Çünkü geri mıntakası bir fırka kumandanlığı bile değildi. Mumailiye bu geri mıntakasında kendisine nüfuz ve salâhiyetler teminini düşünerek bütün valilerin kendi emrine verilmesini istedi. Dahiliye Nezareti tabii razı olmadı. Zaten hiç bir manası olmıyan bu teşkilât 12 Martta ortadan kaldırıldı.

Ruslar (15) Martta Ofu işgal ettiler. (4) Nisanda Trabzona girdiler. Bu esnada Erzincanın şarkındaki cepheye hiç bir ciddi taarruz olmadı. 3. O. 2. O. nun toplanmasını ve taarruza geçmesini bekliyerek pek perişan olmuş olan kıt'aları takviye ve tanzim ve kendisine ilhak olunan 5. K. O. nun gelen kıt'alarını Erzincanla

Trabzon arasının kapanmasına sevk ediyordu. Bundan sonra karar-gâhtan ayrıldığım cihetle hatıratım da burada nihayet buluyor. Yalnız Rusların muhtelif zamanlarda Erzurum karşısındaki kuvvetleri hakkındaki neşriyattan bazılarını aldım.

Rus Neşriyatına Göre Erzurum Taarruzu [*]

1915 senesi Eylülünde Kafkas Hıdivliğine tayin olunan Grandük Nikola kar Kafkas dağlarını örtmeğe başladığı sırada Erzurum mevkiine taarruz ve Türk ordusunu imha ve Rus ordusunun vesait ve teçhizatının müsaadesi derecesinde muzafferiyetini tevsi ile Trabzon, Erzincan, Muş hizalarına kadar ilerlemek esasına istinat eden plâni tertip etmişti. Grandükün yüksek nüfuzu şahsisi sayesinde Kafkasyadan kuvvet alınmadığı gibi garpteki Rus ordularının ihtiyacına rağmen Kafkasyaya demiryolu malzemesi, silâh, cep-hane, tayyare filosu, otomobil ve kamyon gibi vesait verildiği gibi evvelce Avrupa cephelerine alınmış olan Kafkas süvari fırkası ile 1, 2. Plaston livaları Kafkasyaya iade olunmuştu. 1915 senesi nihayetlerinde yani 1331 senesi Kânunuevvelinde Bodenîç ordusu (107) piyade taburu ve (60) süvari bölüğüne malikti. Grandükün elinde ayrıca (107) ikinci hat taburu vardı [**].

İşte Ruslar Kafkas ordusunu bu derece takviye ettikleri halde Başkumandanlık Grandük Nikolanın Kafkasyaya geldiğine bile inanmak istemiyor ve kışın harekâta maiiyeti, gazete havadisleriyle oyalanıyordu; 51, 52. F. ları alıp İraka yolluyordu.

Grandük Nikola Gelibolu yarımadasının mütteliklerce tamamen tahliyesi üzerine Türk Karargâhı Umumisinin Kafkas cephesini ilkbaharda kuvvetli surette tezyit etmesinden endişe etmiş ve bu sebeple şiddetli kışa rağmen taarruza geçmeğe karar vermişti [***].

Grandükün bu endişesi beyhude idi. Çünkü Karargâhı Umumi 3. O. nun Rus ordusuna karşı müdafaa ve hatta taarruz yapabileceğine tamamen mani idi. Rusların taarruz ile Erzurumun sukutundan sonra dahi ancak birer fırka kuvvet göndermiye razı olabilmiş ve Rus taarruzunun tevessüü üzerine 2. O. yu sevke karar vermiştir.

[*] Ruslara müteallik kısmı merhum Nihat beyin Büyük Harpte Türk harbi kitabından alınmıştır.

[**] Merhum Nihat beyin Büyük Harpte Türk harbi eseri Cilt: 2. Sahife: 361, 362

[***] " " " " " " " " " " " 363

3. O. cephesine gönderilen fırkaların birer birer tahsis ve sonra bir ordu sevki teşebbüsü Karargâhı Umuminin mukarrer plânla değil, icbarı vekayile hareket ettiğini gösteriyor. Ruslar ne yapacaklarını düşünüp kararlaştırmış ve hazırlanmışlar ve tertibatlarını ikmal ederek bizi hakikaten baskına uğratmışlardır.

Erzuruma taarruz eden Rus kit'aları şunlardır: [*]

	Tabur	Süvari Bl.	Top
I. K. O.	24	11	113 (34) ü ağır
II. K. O.	31	18	50
Voroviyef -kolu	16	6	36
66. F.	16		
Yekûn	87	35	199 (34) ü ağır

Bunlardan maada I. K. O. ya 2. Opolçenye livasile IV. K. O. dan alınmış bazı kuvvetler de mülhaktı.

3. O. bu kuvveti (88,000) nefer olarak tahmin etmişti. Kıtaat numaraları arasında da epeyce fark vardır. Buradan anlaşıyor ki 3. O. tahminden çok fazla bir kuvvetle çarpışmış ve bilhassa topçu faikiyetini kendisinde zannetmekle pek hata etmiştir.

Erzuruma taarruz eden bu kuvvetin karşısındaki kit'alarımızın ne kadar zayıf olduğunu anlamak için hulâsatan yazdığım kuvvei umumiyelere bakmak kâfidir. Düşmana nazaran pek az olan askerlerimiz her tarafta, her noktada cidden harikalar göstermiş ve (90) mevcutlu alaylar ve (1700) mevcutlu fırkalar düşmanın dolgun mevcutlu aynı kit'alarının taarruzunu durdurmuş ve ancak X. K. O. nun, artık fedakârlığının son derecesini yaparak çokluk karşısında terki mevzi etmesi üzerine geri çekilmeye mecbur kalmıştır.

Kendisinin dört, beş misli bir kuvvetle ve metrelerce kar üzerinde (—20) derececi hararete çarpışmış olan ordunun ricatteki efrat ve esliha zayıyatı aşgari addolunmalıdır.

Rus kütlesinin önünden çekilen kahraman Türk ordusu bütün zafiyet ve mahrumiyeti ile beraber yine 1916 Martında Trabzon - Bayburt - Kütür köprüsü - Hoyekdağı - Kiği - Uğnut hattında tutunarak tanzim ve tensik olunmağa muvaffak olmuştur.

[*] Merhum Nihat beyin Büyük Harpte Türk harbi eseri Cilt: 2, Sahife: 365

Ordunun Tensiki Hakkında Bir Teklif

X. K. O. K. Yusuf İzzet Paşa daha Mahmut Kâmil Paşa ayrılmadan evvel aşağıdaki teklifi göndermişti. Fakat harekâtı harbiye esasında tabii nazarı dikkate alınamamıştı.

Kargın

13/14 — XII — 1331

3. Ordu Kumandanlığına

1— K. O. nun bugünkü kuvvei umumiye cetvelini leffen takdim ediyorum.

2— Cetvelin mütalea ve tetkikinden muhatı ilmi âlileri olacağı üzere her fırka ancak (900) mevcutlu birer piyade taburu (30. F. 1600 muharip) kuvvetindedir. Muharip zabıtanda dahi gerek şehiden, gerek mecruhan ve hastalık dolayısıyla oldukça tenakus vardır. Bu tenakus harekâtı harbiyenin devamile gittikçe tezayüt edecektir.

3— Binaenaleyh X. K. O. , kolordu ve hatta fırka teşkilâtını muhafaza etmek iktidarını bir kaç ay için kaybetmiştir. Çünkü bu teşkilâtın idamesi için zabıt menbaı kalmadığına ve kâfi miktarda muallim efrat bulunmadığına kaniim. Zatiâlileri de Tafta kariyesindeki kolordu karargâhını teşriflerinde aynı mütaleatta bulunmuşunuz. Verilebilecek gayri muallim efradın ise faydasından ziyade tehlikesi ve vahim mahzurları vardır. Buhranlar hep bu efradın vücudünden tevellüt ediyor.

4— Kıtaat mevcutları esasen pek dun olduğu halde teşkilâtta vüsatın ifasında bir çok mahzur vardır.

a) Kolordu ve müteaddit fırka karargâhları, müteaddit tabur ve alay erkânları bir çok efradı belederek kuvayı umumiyeden memleketin müdafaası için azamî derecede istifadeyi tenkis ediyor.

b) Yeni kıtaat teşkil ve talim ve terbiyesi için istifade edilebilecek olan zabıtanın az zaman içinde nisbetsiz zayıyata uğriyarak müdafaai memleket büsbütün tehlikeye maruz oluyor.

c) Harekâtı askeriye hakkındaki mukarrerata K. O. ve fırka tabirlerinin vücudü pek muzır tesir icra eder. Nitekim etmektedir.

5— Binaenaleyh tekrar kat'i bir muharebe kabul etmezden evvel yeniden hali hakikiye muvafık surette teşkil ve tanzim olmak mecburiyeti kat'iyesinin mevcut olduğu şu sıralarda K. O. yu şekli atıye ifrağ etmeyi yegâne çare olarak telâkki ediyorum:

a) Her fırkanın muharip zabitan ve efradından ikişer tabur teşkili. Bu suretle X. K. O. nun muharip piyade kuvveti ayrıca bir istihkâm taburu ve 32. F. ya muharebatta zayı olmuş taburları yerine raptedilmiş olan endaht talimgâh taburule birlikte olarak ceman (8) piyade taburundan, yani yine üç alaydan müteşekkil bir fırkadan ibaret olmuş olur.

b) K. O. da 30. F. da 4 Makineli tüfek
 31. F. da 5 » »
 32. F. da 4 » » ki ceman on üç
 Mt. vardır.

bunlar aynen ipka edilir.

c) K. O. da 2 Sahra
 30. F. da 4 Cebel
 31. F. da 7 »
 32. F. da 4 » ki ceman 15 cebel topu vardır.

Bunlar beş batarya halinde olarak ipka edilir. Ancak bunlardan bir seri cebel bataryasının talim bataryası namile talimgâhlarında bulundurulması muvafık olur.

d) Piyade taburlarının şimdiki vesaiti nakliyesi bir araya getirilerek muharip taburların vesaiti nakliyesi tezyit olunur.

e) Bir fırka idare heyeti ile K. O. nun tekmiil katarları ve cep-hane kolları bir fırkanın iaşesine ve cephanesinin ikmaline müsait olacak surette yeniden tanzim ve teşkil olunarak X. K. O. nun muharip fırkasına raptolunur. Sıhhiye bölükleriyle seyyar hastahaneler dahi makul bir teşkilâta ifrağ olunur.

f) 10. F. nın mevcudü hazırandan teşkil olunacak fırka yine 30. F. namı altında bulunarak 31 ve 32. F. karargâhları tekrar teşekkül etmek üzere gerilere gönderilir.

K. O. karargâhı 30. F. ile ifayı vazifede devam eder.

6— 3. O. nun dahi bu suretle Yunan seferinde olduğu gibi müstakil fırka ve müfrezelerden terekküp etmiş olacağı ve vaziyeti harbiye icabı bu fırka ve müfrezelerden bir kaç bir mıntakada tecemmu eylediği takdirde yine muvakkat bir kolordu teşkilâtına ithal olunabilecekleri de cümlei mütaleatı fahiranemden olarak arz kılınır.

7— Maruzatı âcizanem elde kalmış ordu bakiyesini daha müessir ve kavî bir silâh olarak istimal etmek ve elde kalmış menabiden de daha makul bir surette - harbin daha ne kadar zaman te-

madi edeceği malûm olmıyan zamanı zarfında - istifade olunmak gibi bir lüzum ve kanaate ki - bunlar kendisini her an hissettirmiştir ve bir buçuk sene zarfında X. K. O. ancak iki ay kadar oldukça dolgun bir mevcuda nail olabilmiş ve mütebaki günlerde bir fırka mevcudünde bile bulnamamıştır - müstenit olduğundan tensibi samii kumandanilerine iktiran eylediği takdirde bir an evvel tatbik edilmek üzere emir ve iradesi kemali ehemmiyetle maruz ve müstezendir.

Bu vesika K. O. ların Cebice civarına geldiği zamanki halini gösterdiği için yazdım. X. K. O. K. diğer K. O. K. larından nisbeten daha inzıbatlı, daha ziyade kıt'alarına merbut ve her yerde en az zayıfla yakasını kurtaran ve en çok muhtelif membalardan istifade eden kumandan olduğundan bu K. O. nun diğerlerine nisbetle en iyi halde olanıdır. İşte en iyi K. O. bu şekilde idi.

Abdülkerim Paşanın müdafaa hattını Mamahatunun ilerisine almak tasavvuru ve Vehip Paşanın orduya gelir gelmez taarruzu düşünmesi bu hakikatin karşısında eridi.

Başkumandanlık vekâleti iki fırka esirgediği mıntakaya (12) fırka gönderdi. Başkumandan vekili bu büyük harbin azametini kavriyacak, ona göre tedbir alacak kudrette değildi. Kendisinde ibda kudreti tahayyül etmişti. Halbuki Almanların, cemiyetin aleti olmuştu. Doğru sözler susmuş, mürailer, dalkavukların sesi her şeyden daha yükselmiş, ilim, fen hiçe sayılmış, sergüzeştculuk ikbale geçmişti.

Neticede Türklüğün büyük kahraman **KAFKAS ORDUSU** bu hataları kanile ödemiş idi.

Ankara: 28/Mayıs/1929

AZİZ SAMİH